

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
Odsjek za povijest
Katedra za hrvatsku povijest

USTAŠKA EMIGRACIJA ZA VRIJEME KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Diplomski rad

Mentor:

Dr. sc. Goran Hutinec

Studentica:

Martina Grđan

Zagreb, lipanj 2014.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	2
1.1. Pavelićev politički rad u domovini prije odlaska u emigraciju.....	2
1.2. Atentat u Skupštini i proglašenje diktature.....	7
2. ODLAZAK PAVELIĆA U EMIGRACIJU I RAD NA STVARANJU USTAŠKO – DOMOBRANSKOG POKRETA.....	10
2.1. Ustaško – domobranska promidžba.....	18
2.2. Dokumenti ustaške organizacije.....	22
3. TERORISTIČKO NASILJE.....	26
3.1. Ustaški terorizam i diverzantske akcije.....	26
3.2. Režimsko nasilje.....	29
3.3. Ustaški logori.....	30
3.4. Velebitski (lički) „ustanak“.....	36
4. OD ATENTATA U MARSEILLESU.....	38
5. OD SPORAZUMA STOJADINOVIĆ – CIANO.....	45
6. PROGLAŠENJE NDH I POVRATAK U DOMOVINU.....	54
7. ZAKLJUČAK.....	62
8. POPIS LITERATURE.....	64

1. UVOD

1.1. Pavelićev politički rad u domovini prije odlaska u emigraciju

Ante Pavelić rođen je 1889. godine u malom hercegovačkom selu Bradini kraj Konjica kamo su se njegovi roditelji preselili zbog očevog posla na izgradnji željezničke pruge. Podrijetlom je iz mjesta Krivi Put u senjskom zaleđu. Gimnaziju je pohađao u Travniku, Senju, Karlovcu i Zagrebu. Pravni fakultet završio je u Zagrebu 1915. godine kada je i doktorirao. Već za vrijeme srednjoškolskog obrazovanja, a pogotovo na Sveučilištu, prihvaća Starčevićeve ideje, dok politički aktivan postaje kao mladi odvjetnik nakon Prvog svjetskog rata. Po završetku studija zaposlio se kao odvjetnički pripravnik u uredu odvjetnika Aleksandra Horvata, tadašnjeg predsjednika Čiste stranke prava (frankovci)¹, koji je u velikoj mjeri utjecao na sazrijevanje Pavelićevih političkih stavova.²

U novom programu Hrvatske stranke prava (HSP) (riječ je o nasljednici Čiste stranke prava jer su se frankovci preimenovali i reorganizirali) iz ožujka 1919. godine, kojega je potpisao i Pavelić kao tadašnji tajnik stranke, dominirala je ideja o neprihvatanju ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom kakvo je provedeno 1. prosinca 1918. godine te inzistiranje na ujedinjenju svih hrvatskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, u samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu na osnovi državnog prava i samoodređenja naroda. Taj je cilj trebalo ostvariti, kako je stajalo u tekstu programa, „svim zakonitim sredstvima“ što je bilo u suprotnosti s kasnijim Pavelićevim djelovanjem. U programu je bila sadržana i ideja republikanizma.³

¹ 1895. godine unutar Stranke prava dogodio se raskol pa nastaje Čista stranka prava, koju predvode Josip Frank i Ante Starčević, te Matica Stranke prava („domovinaši“). Pripadnici Čiste stranke prava otada su nazivani „frankovcima“ prema svome utemeljitelju. Ulaskom Josipa Franka u Stranku prava početkom 1890-ih počinje se mijenjati njezin program. Umjesto dotadašnje antidinastičke ideje o samostalnoj hrvatskoj državi koja bi s Austrijom i Ugarskom imala samo zajedničkog vladara, prednost dobiva trijalističko rješenje „hrvatskog pitanja“ u okviru Monarhije stvaranjem Velike Hrvatske koja bi obuhvaćala još i Bosnu i Hercegovinu. Frankovci su, uz ovu velikohrvatsku ideju, zastupali još i s njom povezani radikalni nacionalizam i protusrpsku politiku. Izričito su istupali protiv zajednice južnoslavenskih naroda. (Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Delta – Pres, Beograd, 1973, str. 9. – 16. Aleksandar Vojinović, *Ante Pavelić*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988, str. 49. – 52.)

² A. Vojinović, nav. djelo, str. 27. – 45. Višnja Pavelić, *Ante Pavelić: 100 godina*, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995, str. 113. – 151.

³ Mario Jareb, *Ustaško – domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006, str. 33. – 36. Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002, str. 30.

Međutim, HSP nije uspijevaao jače utjecati na politički život Hrvatske. Njegovi su pristaše bili malobrojni i stranka nije imala oslonca u širim slojevima stanovništva (uglavnom su pripadali zagrebačkom sitnom građanstvu). Vodeće mjesto na hrvatskoj političkoj sceni zauzimala je otada pa nadalje Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka^{4,5}.

Tijekom 1920-ih godina Pavelić je obnašao niz dužnosti u javnom i političkom životu pa je tako 1921. godine izabran za zagrebačkog gradskog zastupnika. U ovom je periodu posebno važna njegova uloga u pregovorima između HSP-a i vladajućih srpskih radikala koji su vođeni od 1922. do 1925. godine. Nikola Pašić, tadašnji premijer Kraljevine SHS i vođa radikala, tražio je način kako oslabiti položaj Stjepana Radića, koji je imao povjerenje gotovo cijelog hrvatskog naroda, pa je procijenio da bi mu možda HSP mogao preoteti dio birača, no na kraju ipak nije došlo do dogovora⁶. Početkom 1927. godine Pavelić je postao zastupnik u skupštini Zagrebačke oblasti⁷, a već iste godine u rujnu dobiva još veću čast kada je izabran za narodnog zastupnika u beogradskoj Narodnoj skupštini. Njegov prvi značajniji politički istup dogodio se u veljači 1927. godine kada je u govoru na sjednici skupštine Zagrebačke oblasti pozvao sve zastupnike ostalih hrvatskih oblasti da zajedno formiraju zahtjev za uspostavu hrvatske nezavisnosti. U svom prvom nastupu u Narodnoj skupštini istaknuo je pak da sudjelovanje Hrvatskoga bloka⁸ u parlamentu ne znači prihvaćanje trenutnog političkog položaja hrvatskog naroda u jugoslavenskoj državi. Naprotiv, oni na ovaj način žele legalnim putem postići hrvatsku državnu samostalnost.⁹

Pavelić je upravo u pravaškoj mladeži uvidio snagu koja je novim načinom borbe mogla ostvariti političke ciljeve pa joj je kao takvoj namijenio važnu ulogu u budućem djelovanju

⁴ Uoči izbora 1920. godine promijenila je ime i otada se zove Hrvatska republikanska seljačka stranka da bi 1925. godine bila još jednom preimenovana u Hrvatsku seljačku stranku (HSS). (Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Europapress holding i Novi liber, Zagreb, 2008, str. 76.)

⁵ A. Vojinović, nav. djelo, str. 56. H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 30.

⁶ Navodno se čak govorilo o raspuštanju HSP-a i ulasku njegovih članova u Narodnu radikalnu stranku čime bi pravaši priznali monarhiju, ustav i jedinstvo države. Zauzvrat bi radikali proveli reviziju ustava vezano uz položaj Hrvata u zajedničkoj državi. Na kraju bi i Aleksandar bio okrunjen za hrvatskog kralja. Ovime se HSP htio domoći vlasti u Hrvatskoj jer izborima to nije mogao postići. S obzirom da je 1925. godine S. Radić ušao u jugoslavensku vladu, Pašiću pravaši više nisu bili potrebni. Kasnije je HSP negirao kontakte s radikalima što je i razumljivo jer su se ovim potezom odrekli vlastitog programa, no ipak postoje izvori iz tog perioda koji potvrđuju veze. (Hrvoje Matković, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004, str. 180. – 198.)

⁷ Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine Kraljevina SHS je podijeljena na 33 oblasti pri čemu se na hrvatskom teritoriju nalazilo njih šest: Zagrebačka, Karlovačka, Splitska, Dubrovačka, Osječka i Vukovarska. (I. Goldstein, nav. djelo, str. 59.)

⁸ Pavelić je, naime, zajedno s Antom Trumbićem bio izabran u Narodnu skupštinu kao predstavnik Hrvatskog bloka. (Fikreta Jelić – Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Liber, Zagreb, 1977, str. 16.)

⁹ M. Jareb, nav. djelo, str. 36. – 38. H. Matković, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, str. 180. – 198. Darko Stuparić (priredio), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, Minerva, Zagreb, 1997, str. 306. – 310.

stranke. Iz tog je razloga 1927. godine okupio mlade pravaše u Savez hrvatske pravaške republikanske omladine (SHPRO) u sklopu HSP-a. U Savezu su se isticali Branimir Jelić, koji mu je i bio na čelu, zatim Stanko Hranilović, Josip Milković, Matija Soldin, Ante Valenta, Eugen Dido Kvaternik, Mato Frković i dr. U svojim je počecima SHPRO usko surađivao s drugim organizacijama mladeži neovisno o njihovoj stranačkoj pripadnosti. Kao što je Pavelić i planirao, kasnije je ova mladež doista činila vodeći kadar ustaške organizacije.¹⁰

U ljeto 1927. godine Pavelić je kao zagrebački gradski zastupnik sudjelovao u Parizu na europskom kongresu gradova. Na povratku se zadržao u Rimu gdje mu je unaprijed bio dogovoren sastanak s predstavnikom talijanske fašističke vlasti. Ovo je ujedno bio njegov prvi kontakt sa službenim talijanskim krugovima. Mnogo godina kasnije izjavio je kako je tada uočio da su odnosi između službenoga Rima i Beograda na nezavidnoj razini što mu je, vjerovao je, moglo pomoći u njegovim planovima izdvajanja hrvatske države.¹¹

Neprijateljstvo između ovih dviju strana datiralo je još iz razdoblja Prvog svjetskog rata s obzirom da su već tada i Italija i Srbija imale pretenzije prema istim teritorijama – Dalmaciji i Albaniji. Kasnije je Jugoslavija nastojala spriječiti pokušaje širenja talijanskog utjecaja na Balkanu i osigurati vlastitu dominaciju na području Jadrana i zapadnog Balkana. Beogradski su političari pokušavali steći naklonost nesrpskih naroda Jugoslavije (Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Albanci, muslimani u BIH) na način da su ih plašili talijanskim aspiracijama na njihove teritorije pa je stoga i većina Hrvata smatrala Talijane većom opasnošću od Beograda¹². Neki su talijanski krugovi smatrali da Italija treba iskoristiti jugoslavenske unutarnje probleme, tj. neslogu njenih naroda te ih podržati u njihovom osamostaljenju. Naime, raspadom Jugoslavije Italija bi si osigurala nazočnost na području Podunavlja i Balkana.¹³

Prilikom spomenutog boravka u Rimu sredinom 1927. godine, Pavelić je kao potpredsjednik HSP-a predao izaslaniku talijanske vlade Davanzatiju promemoriju za Mussolinija kojom je zatražio talijansku potporu u uspostavi nezavisne hrvatske države. U promemoriji je naglasio da je HSP uočio postojeće nesuglasice između Italije i Jugoslavije te da u tome vidi nadu za oslobođenje hrvatskoga naroda od srpskog jarma, odn. mogućnost „da

¹⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 52. – 53. Jere Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, izdavač Mirko Šamija, Cleveland (SAD), 1982, str. 25. – 28.

¹¹ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978, str. 9. – 10.

¹² Kralj Aleksandar je prijetio da će „amputirati“ Hrvatsku i ostaviti je na milost i nemilost Italiji i Mađarskoj pa su Hrvati iz straha i dalje ostajali u zajedničkoj jugoslavenskoj državi. (James J. Sadkovich, *Italija i ustaše: 1927. – 1937.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2010, str. 65.)

¹³ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 10. – 17., 45. M. Colić, nav. djelo, str. 70. – 73.

dobiju ono što se ne nadaju da bi mogli postići vlastitom snagom i učinkom unutrašnje krize“. Pavelić je također izjavio kako Srbi neprekidno plaše Hrvate talijanskim zahtjevima prema Dalmaciji ako dođe do novog svjetskog rata, dok HSP vjeruje da Italija nema takve namjere. Oboje su se složili da bi se „uspostavom nezavisne Hrvatske pod talijanskom zaštitom automatski riješilo pitanje Talijana Dalmacije kojima bi se dale sve garancije ravnopravnosti“. U promemoriji su jasno navedene pokrajine koje bi obuhvaćala takva obnovljena hrvatska država (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Međimurje i oni kvarnerski otoci koji su pod jugoslavenskom upravom¹⁴) i to na temelju njenog tisućgodišnjeg državnog prava i narodnosnog načela. Promemorija je sadržavala i ova 4 načela koja su išla na ruku Talijanima: pitanje istočnog Jadrana može se riješiti isključivo dogovorom jadranskih naroda Hrvata, Crnogoraca i Albanaca s Italijom; Hrvati priznaju Italiji pravo na prevlast na Jadranu kao i pravo da se Italija, zbog nedostatka vlastitih resursa, koristi prirodnim bogatstvima Balkana; Hrvati su se spremni prilagoditi talijanskim interesima u političkom, ekonomskom i vojnom pogledu. Osim toga, Hrvatska se odriče držanja ratne mornarice na Jadranu ako Italija želi preuzeti zaštitu hrvatske obale zbog čega bi joj čak ustupila i Boku kotorsku. Odriče se i izgradnje trgovačke luke za određeni broj godina kako se ne bi ometao razvoj Rijeke. Zanimljivo je kako u promemoriji stoji da će, u slučaju izbijanja talijansko – jugoslavenskog sukoba, Hrvati u jugoslavenskoj vojsci opstruirati zapovijedi nadređenih te tako raditi na rušenju jugoslavenske države. Vjerovalo se, dakle, da je taj rat nužan za stvaranje uvjeta za početak pobune među Hrvatima.¹⁵

Kasnije je Jere Jareb konstatirao da su izrazito štetni Rimski ugovori¹⁶ iz svibnja 1941. godine zapravo predstavljali logični nastavak i posljedicu ove promemorije.¹⁷ Prema Nadi Kisić - Kolanović, promemorija predstavlja „vrhunac ustaške sirovosti u političkom smislu“ zbog brojnih obećanja Talijanima i problematičnih političkih rješenja.¹⁸

¹⁴ Godine 1920. potpisan je Rapalski ugovor kojim je nakon Prvog svjetskog rata dogovoreno razgraničenje između Italije i Kraljevine SHS. Njime je Italija dobila Gorišku, dio Kranjske, Trst, Istru, Zadar, otoke Cres i Lošinj te Lastovo i Palagružu. Stvorena je i Slobodna Država Rijeka, no već četiri godine kasnije i ona je pripala Italiji. Zbog toga Pavelić ove teritorije nije spomenuo u promemoriji. (I. Goldstein, nav. djelo, str. 38. – 41. Nada Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak d.o.o. i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, str. 14. – 16.)

¹⁵ B. Krizman, nav. djelo, str. 12. – 16. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 67.

¹⁶ Rimskim je ugovorima Italiji prepuštena gotovo cijela hrvatska obala Jadrana pa su tako Talijani dobili Split, Šibenik, Trogir i Sušak kao i sve otoke, osim Paga, Brača i Hvara. (Uz sve ono što im je već ranije pripalo Rapalskim ugovorom.) Čak je i značajni dio Gorskog kotara postao talijanski. Na taj se način ustaški režim odužio Italiji za dugogodišnju podršku. (I. Goldstein, nav. djelo, str. 237.)

¹⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 13.

¹⁸ N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 18.

Otprilike u isto vrijeme identičnu je promemoriju Talijanima uputio i Ivica Frank, pravaš i tadašnji vođa hrvatske političke emigracije u Mađarskoj. U njoj je istaknuo da je „Italija jedini spas Hrvata“.¹⁹

Malo nakon posjeta Rimu Pavelić je boravio i u Budimpešti kako bi zatražio potporu tamošnjih vlasti za svoje ciljeve. Iako su Mađari težili promjeni svojih poslijeratnih granica nauštrb Jugoslavije, Pavelić je za sada bio odbijen, no to će se vrlo brzo promijeniti u njegovu korist. Prvi kontakti s Talijanima kao i pokušaj uspostave suradnje s Mađarima otkrivaju da se on, uz legalno političko djelovanje u domovini, tada počeo zanimati i za vanjsku pomoć koja mu je trebala brže donijeti željene rezultate.²⁰

Krajem 1927. godine Pavelić je boravio u Skoplju kao branitelj u sudskome procesu protiv dvadesetorice mladih Makedonaca kojima se sudilo kao članovima VMRO-a²¹, organizacije koja se zalagala za odcjepljenje Makedonije od Jugoslavije. Svojim obrambenim govorom u korist ovih Makedonaca, Pavelić si je kasnije osigurao makedonsku suradnju u rušenju Jugoslavije.²²

Osim Pavelića i njegovog HSP-a, postojale su još neke skupine koje su radile na rušenju Kraljevine Jugoslavije (do 1929. godine ime Kraljevina SHS) i na stvaranju samostalne hrvatske države. One su već ranije počele djelovati u inozemstvu i zato se često nazivaju prvom (starom) hrvatskom emigracijom. Tako je neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata u Austriji formirana tzv. grupa Sarkotić koja je okupljala bivše hrvatske časnike u austrougarskoj vojsci. U njoj su se, osim generala Stjepana Sarkotića, isticali još i potpukovnici Ivan Perčević i Stjepan (Stevo) Duić. Oni se nakon raspada Austro – Ugarske Monarhije nisu htjeli vratiti u novostvorenu Kraljevinu SHS, nego su ostali u Austriji ne želeći priznati novo političko stanje u domovini. Tijekom 1920-ih grupa je surađivala i sa Stjepanom Radićem, a od 1929. godine počinje suradnju s Pavelićem nakon njegova dolaska u emigraciju. U prvoj polovici 1930-ih Perčević i Duić čak postaju visoki dužnosnici ustaške organizacije. Ovoj grupi Pavelić treba zahvaliti prve kontakte s talijanskim vlastima u ljeto 1927. godine.²³

¹⁹ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 38. – 40.

²⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 11. M. Jareb, nav. djelo, str. 40.

²¹ VMRO je akronim za V'trešnu makedonsku revoljucionu organizaciju. (M. Jareb, nav. djelo, str. 81.)

²² B. Krizman, nav. djelo, str. 21. – 23. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 41.

²³ M. Jareb, nav. djelo, str. 41. – 42. B. Krizman, nav. djelo, str. 9. – 10. M. Colić, nav. djelo, str. 22. – 23.

U Austriji je od 1919. godine djelovao i Hrvatski emigrantski komitet kojemu je na čelu bio Ivica Frank, jedan od prvaka HSP-a, koji je te godine otišao u emigraciju. Uz njega je važnu ulogu imao i Manko Gagliardi. Između Komiteta i grupe Sarkotić postojali su određeni doticaji i suradnja s obzirom na zajedničke ciljeve, no Komitet je već početkom 1920-ih raspušten nakon čega se Frank povukao u Budimpeštu i počeo djelovati, kako je već rečeno, kao vođa hrvatske političke emigracije u Mađarskoj. Neki članovi Komiteta kasnije su postali istaknuti pripadnici ustaške organizacije (na primjer bivši austrougarski časnik Narcis Jeszensky).²⁴

1.2. Atentat u Skupštini i proglašenje diktature

U lipnju 1928. godine Puniša Račić, radikalski zastupnik u Narodnoj skupštini, počinio je višestruki atentat²⁵ na članove HSS-a, odn. Seljačko – demokratske koalicije (SDK)²⁶. Iako je režim tvrdio kako je Račić djelovao samostalno, Hrvati su bili uvjereni da je imao prešutno odobravanje srbijanskih čelnika pa čak i samog Dvora. Ovaj sramotni čin uspio je bar nakratko ujediniti političke struje u Hrvatskoj i izbrisati postojeće stranačke razlike s obzirom da je tada Hrvatski blok (kojega su od 1927. godine činili HSP, Trumbićeva Hrvatska federalistička seljačka stranka, tj. HFSS i disidenti iz HSS-a) odlučio priključiti se zastupničkom klubu HSS-a i SDK-a u Narodnoj skupštini. I Pavelić je, dakle, bio uvidio „potrebu bezuvjetne sloge svih hrvatskih narodnih redova“.²⁷

Pod utjecajem ovih događaja Pavelić je u jesen 1928. godine predložio osnivanje sveopćeg hrvatskog omladinskog pokreta, no mladež HSS-a i HFSS-a nije mu se odazvala. On je svejedno 1. listopada u Zagrebu osnovao organizaciju „Hrvatski domobran“ i to tobože kao javno športsko društvo za „tjelesno i duševno zdravlje svojih članova“ kako bi preduhitrio njenu eventualnu zabranu od strane vlasti. Pravi je program organizacije bio tajan s obzirom da je predviđao uspostavu samostalne i nezavisne hrvatske države i to svim sredstvima, pa i oružjem, što se moglo vidjeti iz imena organizacije. „Domobran“ je, naime, označavao

²⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 43. – 46.

²⁵ Ubijeni su Đuro Basariček i Pavle Radić, a ranjeni Ivan Pernar, Ivan Granda i Stjepan Radić koji je od posljedica ranjavanja umro u kolovozu iste godine. Račić je pucao i na Svetozara Pribičevića, ali se on uspio skloniti. (I. Goldstein, nav. djelo, str. 87.)

²⁶ SDK nastaje krajem 1927. godine koalicijom između, do tada zavađenih, HSS-a i Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke koja je okupljala većinu Srba u Hrvatskoj. (Isto, str. 77.)

²⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 25. – 28. Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992, str. 407. – 410.

hrvatskog vojnika u sklopu nekadašnje austrougarske vojske. Za razliku od SHPRO-a, koji je bio klasična politička organizacija, „Hrvatski domobran“ je funkcionirao kao poluvojnička organizacija pravaške omladine s obzirom da su njegovi članovi bili pripremani za oružanu borbu (imali su i specifične uniforme). Osim toga, na čelu su mu bili starješina i stožerno vijeće. Vlasti su mu vrlo brzo zabranile rad pa će „Hrvatski domobran“ biti prisiljen djelovati ilegalno. Članovi „Hrvatskog domobrana“ objavljivali su i istoimeni list koji je bio podvrgnut oštroj cenzuri, a nakon samo mjesec dana izlaženja je i ukinut. „Hrvatski domobran“ predstavlja vrhunac organiziranja Pavelićevih pristaša prije njegovog odlaska u emigraciju te ujedno korak u Pavelićevom prijelazu iz dotadašnje legalne političke borbe u ilegalnu oružanu borbu.²⁸

„Atentat na Radića i suradnike imao je šokantan efekt na stanje u Hrvatskoj. Definitivno je zapečatio sudbinu parlamentarizma u Kraljevini SHS otvarajući vrata njegovu ukidanju i proglašenju apsolutizma. [...] Ubojstvo Radića i njegovih stranačkih kolega stoji na početku raspada monarhističke Jugoslavije.“²⁹ Politička je situacija u zemlji bila teška, a atentat ju je dodatno zakomplicirao. Hrvati su već duže vremena bili nezadovoljni (vidovdanskim) ustavom iz 1921. godine, tj. nacionalnim unitarizmom i državnim centralizmom koje je on proklamirao. Posebno ih je smetala gruba i represivna politika središnje vlasti kao i velikosrpski hegemonizam te ekonomska eksploatacija.³⁰

Kralj Aleksandar je tada napokon odlučio „riješiti“ političku krizu koja je već bila uznapredovala. Na njegov je zahtjev tadašnja vlada dala ostavku, a on je pozvao na razgovor opozicijske stranačke prvake (Vladka Mačeka kao Radićevog nasljednika, Svetozara Pribićevića i neke srbijanske političare) kako bi, tobože, pronašli zajedničko rješenje i formirali novu vladu koja će zadovoljiti sve strane. No, dogodilo se ono što je i očekivao – među parlamentarnim skupinama postojala su oprečna gledišta pa je kralj 6. siječnja 1929. godine proglasio svoju osobnu diktaturu pod izgovorom da je „parlamentarizam [...] vodio prema političkom rasulu i narodnom razjedinjavanju“, a da je njegova obveza kao kralja da čuva „narodno jedinstvo i državnu cjelinu“ i zato će on od sada sam voditi politiku izravno s narodom. Suspendirao je ustav, raspustio Narodnu skupštinu, zabranio političke stranke (pa tako i HSP) te imenovao prvu diktatorsku vladu na čelu s generalom Petrom Živkovićem.³¹

²⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 54. – 58. B. Krizman, nav. djelo, str. 28. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 17.

²⁹ I. Goldstein, nav. djelo, str. 89.

³⁰ Isto, str. 58. – 64.

³¹ I. Goldstein, nav. djelo, str. 101. – 103. B. Krizman, nav. djelo, str. 50. R. Horvat, nav. djelo, str. 423. – 426.

Vrlo brzo po uspostavi diktature uslijedio je progon političkih protivnika čime je onemogućen svaki javni i legalni rad oporbenih političkih snaga. Vlasti su uhitile Vladka Mačeka, internirale Svetozara Pribičevića, a probleme su imali i komunisti. Raspuštena su društva koja su imala nacionalni i vjerski predznak (i hrvatska i srpska jer je trebalo stvoriti jedinstveni jugoslavenski narod), a također su zabranjeni i svi nacionalni amblemi te je provođena stroga cenzura.³²

Jedna od reakcija, koju je diktatura izazvala, bilo je organiziranje radikalnih nacionalističkih pokreta i to najviše u Hrvatskoj i Makedoniji. S time je povezan i Pavelićev odlazak iz Zagreba za Beč jer bi inače zasigurno bio uhićen. Već su prije njega u istome smjeru otišli Gustav Perčec, tajnik HSP-a, i Branimir Jelić, vođa pravaške omladine, kako bi izbjegli uhićenja zbog sudjelovanja u demonstracijama povodom desete godišnjice osnutka Kraljevine SHS. Prema kasnijem svjedočenju Slavka Kvaternika, drugog istaknutog člana HSP-a, Pavelić je otišao u inozemstvo u dogovoru s Mačekom kako bi upoznao europsku javnost s pravim stanjem stvari u Jugoslaviji. No, iako je u emigraciji tvrdio da je predstavnik čitave hrvatske opozicije, on je bio samo dio skupine emigranata koji su tada poslani u glavne inozemne prijestolnice jer se u domovini više nije moglo politički djelovati. Navodno Pavelić nije planirao duže ostati u emigraciji, što se vidi i iz činjenice da nije poveo obitelj sa sobom, ali se ubrzo predomislio zbog uhićenja Mačeka i Pribičevića.³³

³² I. Goldstein, nav. djelo, str. 106. – 107. B. Krizman, nav. djelo, str. 71. – 72.

³³ I. Goldstein, nav. djelo, str. 107. B. Krizman, nav. djelo, str. 51. F. Jelić - Butić, nav. djelo, str. 17. – 18.

2. ODLAZAK PAVELIĆA U EMIGRACIJU I RAD NA STVARANJU USTAŠKO – DOMOBRANSKOG POKRETA

U ustaškoj je literaturi sporan datum Pavelićevog odlaska u emigraciju, no danas se zna da se to dogodilo u noći 19./20. siječnja 1929. godine kada je preko Sušaka ilegalno stupio na teritorij talijanske Rijeke, a onda se dalje uputio u Beč. Tamo ga je dočekaao Ivan Perčević, a potajno i Vladeta Milićević, predstavnik jugoslavenskog Ministarstva unutarnjih poslova, koji ga je otada trebao nadzirati. Prema tome, prvi ustaški centar nalazio se u Beču.³⁴

U prvim danima emigracije Pavelić i suradnici nisu provodili nikakvu političku djelatnost, već su se ograničili na obavijesno – promidžbenu akciju pa su tako uspostavili kontakte sa stranim novinarima i publicistima preko kojih je trebalo izvijestiti europsku javnost o situaciji u Jugoslaviji. Tek kada su se uključili u rad hrvatskog kulturno – umjetničkog društva „Prosvjeta“, počeo će pod njegovim okriljem djelovati i na političkom planu.³⁵

Jedan od prvih političkih poteza dogodio se u travnju 1929. godine kada su Pavelić i Perčec otputovali u bugarsku Sofiju gdje ih je srdačno dočekala makedonska emigracija (konkretno predstavnici Makedonskog nacionalnog komiteta³⁶) zahvalna zbog Pavelićeve obrane mladih Makedonaca, članova VMRO-a, u spomenutom sudskom procesu krajem 1927. godine. Tom je prilikom dogovorena zajednička borba Hrvata i Makedonaca protiv beogradske tiranije i za stjecanje potpune nezavisnosti oba naroda. Na kraju je potpisana i zajednička deklaracija (Sofijska deklaracija 20. travnja 1929.) u kojoj stoji: „Prigodom bratskog posjeta hrvatskoga narodnoga zastupnika Dra Ante Pavelića i gradskoga zastupnika grada Zagreba Gustava Perčeca Nacionalnom Komitetu Makedonskih Emigrantskih Organizacija u Bugarskoj, konstatirano je s obje strane, da im nemogući režim, kome su podvrgnute Hrvatska i Makedonija, podjednako nalaže, da koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvođenje čovječjih i narodnih prava, političke slobode te potpune nezavisnosti i Hrvatske i Makedonije.“ Perčec je tom prigodom izjavio: „Braćo Makedonci, mi Hrvati upotrebljujemo sva moguća sredstva da održimo legalnu borbu, ali nas se je prisililo da započnemo ilegalnu borbu jer je svaka druga borba onemogućena.“ I Pavelić je govorio o „ljutoj borbi“: „Mi imademo za simbol lipu – jedno nježno drvo, i goluba – jednu nevinu i krotku pticu, nu kad bude trebalo, mi ćemo imati za simbol sokola, orla i hrast. Jer na ljutu

³⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 53. – 54., 68. M. Jareb, nav. djelo, str. 72. – 74.

³⁵ J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 31., 39. – 40. M. Jareb, nav. djelo, str. 79. – 80.

³⁶ I Makedonski nacionalni komitet i VMRO imali su isti cilj – odcjepljenje Makedonije od Jugoslavije i ujedinjenje s Bugarskom, a možda čak i slobodna Makedonija. (M. Jareb, nav. djelo, str. 81.)

ranu treba mećati i ljutu travu.“ Na ovaj su način obojica nagovijestili karakter svog budućeg djelovanja. U Bugarskoj su još posjetili i Ivana Vanču Mihajlova, vođu desnog krila VMRO-a, s kojim su započeli detaljnije dogovore oko zajedničke revolucionarne akcije.³⁷

Sastanak u Sofiji poslužio je jugoslavenskim vlastima da podignu optužnicu protiv Pavelića i Perčeca pred Sudom za zaštitu države, a na osnovi Zakona o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi. Oni su, naime, optuženi za veleizdaju jer su u Sofiji pokrenuli stvaranje terorističke organizacije koja je trebala ilegalnom borbom postići rušenje države, odn. jer su „stvarali raspoloženje za plemensku mržnju“. Vrlo brzo, već u srpnju 1929. godine, Sud je izrekao presudu - obojica su osuđeni u odsutnosti na smrtnu kaznu.³⁸

Zanimljiva je bila Pavelićeva reakcija na ovu presudu. On je izjavio da će svojevolumno doći u Beograd na izvršenje presude ako režim provede plebiscit pod kontrolom Europe koji bi pokazao da se hrvatski narod protivi odcjepljenju iz zajedničke države i uspostavi nezavisnosti.³⁹

I prije nego je donijeta ova presuda, austrijske su vlasti u svibnju 1929. godine, zbog zahtjeva jugoslavenske vlade, odlučile uskratiti Paveliću daljnju dozvolu boravka na svom teritoriju. Pavelić je tada zatražio od Mađarske da mu se izda ulazna viza, no bio je odbijen pa je na kraju otišao u Italiju. Nakon nekog vremena ponovno se vratio u Beč, gdje je živio neprijavljen, zbog čega su ga austrijske vlasti uhitile u rujnu te definitivno prognale u Njemačku kako je sam zatražio. U Münchenu je od jednog talijanskog službenika dobio lažnu talijansku putovnicu na ime Antonio Serdar⁴⁰ te ga je on ujedno i otpratio do Italije gdje mu se priključila obitelj. Ovim preseljenjem započela je nova etapa Pavelićeve emigracije, a u Italiji će ostati sve do travnja 1941. godine kada se vratio u Hrvatsku.⁴¹

Iz navedenoga se može zaključiti da je boravak Pavelića i Perčeca u Bugarskoj i sastanak s tamošnjom makedonskom emigracijom označio prekretnicu u njihovom radu. Naime, nakon ovoga je postalo jasno da njihov boravak u emigraciji neće biti kratkotrajan jer se sada više

³⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 54. – 58. Petar Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995, str. 24.

³⁸ Isto, str. 58. – 60.

³⁹ P. Požar, nav. djelo, str. 44.

⁴⁰ Pavelić se, inače, služio i drugim lažnim imenima kao što su Lin, Adam, dr. Sarti, D. M. Kobilinski, A. S. Mrzlodorski, Antonio Senian, Antonio Fedeli, Giovanni Montagna, Tonetti i dr. Zbog konspirativnosti pokreta, slično su postupali i drugi istaknuti pripadnici ustaške organizacije pa je tako Gustav Perčec bio Zdenko, Ivan Perčević Gospar, Mijo Babić Giovanni ili Bukovački, itd. (B. Krizman, nav. djelo, str. 68. M. Jareb, nav. djelo, str. 268. – 269.)

⁴¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 66. – 68. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 20.

definitivno nisu mogli vratiti u domovinu s obzirom na smrtne kazne koje bi ih snašle. Osim toga, austrijske su vlasti posljedično zabranile Paveliću daljnji boravak na njihovom teritoriju pa se Pavelić morao odseliti u Italiju. I svakako najvažnija posljedica bila je povezivanje s VMRO-om što će buduću ustašku organizaciju usmjeriti prema terorističkoj djelatnosti s obzirom da je VMRO već od ranije koristio terorizam za ostvarenje svojih političkih ciljeva.⁴²

U srpnju 1929. godine Pavelić se u Bologni ponovno sastao s predstavnicima VMRO-a kako bi konkretizirali suradnju. Tom su prilikom dogovorili dvije komponente svog budućeg rada: propagandu u inozemstvu, što je obuhvaćalo upućivanje memoranduma stranom tisku i Ligi naroda, te organizatorni rad u domovini. U zapisniku o suradnji još je stajalo kako obje strane smatraju Italiju i Mađarsku prijateljskim zemljama, dok u Francuskoj, Čehoslovačkoj i Rumunjskoj vide neprijatelje.⁴³

Prema ustaškoj propagandi iz vremena Nezavisne Države Hrvatske (NDH), Pavelić je 1929. godine napustio domovinu s već formiranim stavom o budućem djelovanju u emigraciji. Uz to, tvrdilo se da je već tada bio poglavnik upravo utemeljene ustaške organizacije. Naime, datum 7. siječnja 1929. godine ustaše su uzimali kao dan utemeljenja svoje organizacije jer su tada, navodno, sastavili njezin ustav koji je objavljen tek kasnije, tj. 1932. godine⁴⁴. No prema svim relevantnim podacima, taj datum nikako nije mogao biti točan, a demantirao ga je i sam Eugen D. Kvaternik. Naime, u razdoblju od početka 1929. do sredine 1930. godine ustaško se ime nigdje ne spominje kao ime organizacije ili pokreta, iako se sam pojam „ustaša“⁴⁵ zasigurno koristio jer je označavao ustanika, revolucionara, pobunjenika, učesnika u ustanku ili buni. Tek će kasnije dobiti novo značenje pa će se u prvom redu odnositi na pripadnika ustaške organizacije. Osim toga, Pavelić i Perčec su zapisnik o suradnji s VMRO-om iz srpnja 1929. godine potpisali u ime „Stanice zastupanja hrvatskih narodnih interesa“ što je dodatni dokaz da ustaška organizacija u tom trenutku još nije postojala.⁴⁶

⁴² M. Jareb, nav. djelo, str. 82. – 83. A. Vojinović, nav. djelo, str. 61. – 63.

⁴³ M. Jareb, nav. djelo, str. 103. – 105. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 23.

⁴⁴ Zanimljivo je da je i sam Pavelić naveo nekoliko različitih datuma osnutka ustaške organizacije. Osim 7. siječnja, spominje još i datume 10. i 12. siječnja 1929. (J. Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu hrvatsku povijest, Zagreb, 1995, str. 42.)

⁴⁵ Ta se riječ koristila već u 19. stoljeću i to za bosanskohercegovačke muslimane koji su se oružano suprotstavili austrougarskoj okupaciji 1878. godine. (M. Jareb, nav. djelo, str. 113.) Branimir Jelić kaže da je i Eugen Kvaternik 1871. godine svoje vojnike nazivao ustašama, ali da se termin koristio i za pričuvnike u austrougarskoj vojsci. (J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 57.)

⁴⁶ M. Jareb, nav. djelo, str. 75. – 79., 104. P. Požar, nav. djelo, str. 20. – 21.

Ustaško se ime, u smislu naziva za Pavelićevu organizaciju, prvi puta pojavljuje u svibnju 1930. godine u naslovu lista „*Ustaša. Vjesnik hrvatskih revolucionaraca*“ pa se prema tome osnutak ustaške organizacije dogodio najranije sredinom 1930. godine i to pod imenom „Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija“ (UHRO).⁴⁷ Doduše, prema Sadkovichu se to dogodilo već krajem 1929. godine kada je Rim odlučio postati pokrovitelj hrvatskih težnji, no tek od 1932. godine može se govoriti o političkom pokretu s jedinstvenom ideologijom i ciljevima.⁴⁸ Fikreta Jelić – Butić smatra da je pogrešno uzeti 1930. godinu kao godinu osnutka ustaške organizacije. Ističe da pouzdani podaci o formalnom postojanju ustaške organizacije postoje tek za 1932. godinu tako da je ona najranije mogla nastati 1931. kako je, na primjer, tvrdio Perčević.⁴⁹

U svibanjskom broju „*Ustaše*“ iz 1930. godine pojavio se po prvi puta i ustaški znak koji se koristio, između ostaloga, kao početno slovo u imenu lista. On se sastojao od plavog slova „U“ između čijih se krakova nalazila srebrna goruća bomba s crvenim plamenom. Na bombi je bio položen hrvatski grb s početnim bijelim poljem. Simbol bombe ustaše su preuzeli iz talijanskih i francuskih revolucionarnih tradicija prve polovice 19. stoljeća.⁵⁰

Tijekom 1929. godine Pavelić je uspostavio kontakte s ključnim ljudima talijanske politike pa se tako povezao i s Mussolinijevim bratom Arnaldom, tadašnjim izdavačem fašističkog lista „*Popolo d' Italia*“. Te je godine uspostavio i blisku suradnju s Augustom Košutićem, potpredsjednikom HSS-a, koji je također boravio u Italiji u emigraciji. U listopadu su se njih dvojica sastali s Davanzatijem, predstavnikom talijanske vlasti (kojemu je Pavelić dvije godine ranije predao promemoriju za Mussolinija), od kojega su zatražili zaštitu i podršku Italije za hrvatski pokret koji bi putem oružane borbe doveo do uspostave hrvatske nezavisnosti. Košutić je izjavio da bi takva Hrvatska Italiji bila korisna kao „bedem protiv Balkana“. Davanzatiju su tada predstavili i zemljovid s teritorijalnim opsegom buduće hrvatske države koja je trebala obuhvaćati Slavoniju, užu Hrvatsku, najveći dio Dalmacije, Bosnu sa Sarajevom, Vojvodinu te dijelove Slovenije. Tek od ovog trenutka Italija će početi konkretno pomagati hrvatske težnje i to novčano, ali i otvaranjem svojih granica za hrvatske emigrante.⁵¹

⁴⁷ M. Jareb, nav. djelo, str. 76., 115.

⁴⁸ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 147.

⁴⁹ F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 21.

⁵⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 116. – 117.

⁵¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 101. – 102. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 94. – 99.

Očito je da je u to vrijeme i HSS računao i sa separatizmom i s oružanom borbom što se razlikovalo od njegovog kasnijeg stava. Košutićeva suradnja s Pavelićem stvarala je tada privid složnog rada hrvatske emigracije što je posebno išlo na ruku Paveliću jer mu je tako rastao ugled i u domovini među Hrvatima, ali i kod Talijana. Osim toga, Pavelić je isticao da je ustaška borba tek dio opće borbe za hrvatsku slobodu, a da je Vladko Maček „vođa hrvatskog naroda“. Prema svjedočenju ustaše Ante Moškova, 90 % ljudi, koji su došli u ustaški logor, bili su pristalice HSS-a i mislili su da će jednoga dana u budućoj nezavisnoj Hrvatskoj Maček biti predsjednik države, a Pavelić predsjednik vlade. U stvarnosti su između dviju strana postojale duboke ideološke i taktičke razlike što će zbog Mačekovog približavanja Beogradu u drugoj polovici 1930-ih godina rezultirati potpunim prekidom suradnje.⁵²

U Italiji se tada počinje oblikovati mreža Pavelićevih pristaša, no rad na ustrojavanju ustaške organizacije bio je spor i težak. Prema iskazu istaknutog ustaškog dužnosnika Vjekoslava Servatzyja, 1929. godine bilo je svega pet do šest emigranata koji su se tek počeli organizirati, a i talijanska je pomoć u samim počecima bila skromna. Kada su u domovini zbog ubojstva Tonija Schlegela uslijedila masovna uhićenja, mnogo je ljudi u strahu pobjeglo k Paveliću u emigraciju čime mu je porastao broj pristaša.⁵³

Početak 1930. godine Pavelić je sa suradnicima dogovorio propagandni rad među hrvatskim ekonomskim emigrantima u inozemstvu s ciljem širenja „hrvatskog oslobodilačkog pokreta“. Osim toga, u inozemstvu su već otprije postojali centri za prihvatanje izbjeglih političkih emigranata iz Jugoslavije koji su Paveliću također mogli poslužiti za vrbovanje članova, npr. u Grazu, Rijeci, Zadru i Trstu, dok je u Milanu, a potom u Bologni djelovala Hrvatska emigrantska kancelarija koju je vodio Stanko Hranilović (ona je kasnije prerasla u Glavni ustaški stan). No s obzirom da u ovim zemljama, koje su Paveliću pružale političku i materijalnu podršku (Austrija, Italija, Mađarska), nije bilo previše hrvatskih radnika, Pavelić se morao okrenuti još i Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj te SAD-u i Južnoj Americi. Vrbovanje članova nije smjelo biti javno pa su zato najprije osnivane organizacije nepolitičkog karaktera, a tek potom bi se iz njih izabirao adekvatan kadar za ustaški pokret. Tako je 1930. godine u

⁵² M. Jareb, nav. djelo, str. 105. – 108., 270. – 271. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 139. – 140.

⁵³ M. Jareb, nav. djelo, str. 103.

belgijskom rudarskom gradu Seraingu osnovan „Hrvatski savez uzajamne pomoći“, a s istim ciljem godinu dana kasnije i „Hrvatski domobran“ u Južnoj Americi.⁵⁴

Ovdje treba napomenuti da Pavelićevi pristaše nisu djelovali samo u sklopu „Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije“ (tj. ustaške organizacije), nego su bili organizirani i pod domobranskim imenom, odn. u sklopu organizacije „Hrvatski domobran“ koja je imala svoje podružnice. Neke od tih podružnica bili su i spomenuti „Hrvatski savez uzajamne pomoći“ kao i južnoamerička organizacija. Organizacije (podružnice) „Hrvatskoga domobrana“ djelovale su još i u Njemačkoj, Francuskoj i SAD-u. Prema tome, ispravnije je za njihovo djelovanje do travnja 1941. godine koristiti termin „ustaško – domobranski“ rad nego samo „ustaški“ rad.⁵⁵

„Hrvatski savez uzajamne pomoći“ službeno je djelovao kao pripomoćna radnička organizacija koja je također imala i prosvjetnu ulogu, no u stvarnosti je njegova primarna svrha bila da politički organizira hrvatske radnike u Belgiji⁵⁶. Krajem 1933. godine njegove su se podružnice nalazile već u deset belgijskih gradova. Prvi predsjednik „Hrvatskog saveza“ bio je Luka Čulić.⁵⁷

Za početak djelovanja „Hrvatskog domobrana“ u Južnoj Americi zaslužan je Branimir Jelić. Njega je tamo 1931. godine poslao Pavelić sa zadatkom da među hrvatskim iseljenicima (a najviše ih je bilo u Argentini, zatim u Brazilu, Urugvaju i Čileu) osnuje ustaški pokret. S obzirom da Jelić nije mogao dobiti dozvolu za osnivanje organizacije pod ustaškim imenom, on je u Montevideu (Urugvaj) osnovao prvi južnoamerički ogranak „Hrvatskog domobrana“. To je ujedno značilo i obnovu domovinskog „Hrvatskog domobrana“ osnovanog u Zagrebu 1928. godine. Već iste godine organizacija je počela izdavati istoimeni tjednik „*Hrvatski domobran*“. Sjedište čitavog južnoameričkog „Hrvatskog domobrana“ nalazilo se u Argentini u Buenos Airesu. Njegovi glavni zadaci bili su rad na uspostavi hrvatske državne samostalnosti kao i rad na kulturnom i socijalnom razvoju Hrvata u Južnoj Americi. Za razliku od ustaške organizacije, njegov rad nije uključivao vojno djelovanje, već isključivo moralnu i materijalnu pomoć sunarodnjacima u domovini. Od istaknutijih južnoameričkih domobranskih prvaka treba izdvojiti Antu Valentu i Ivana Žuvanića. „Hrvatski domobran“ u

⁵⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 71. – 74. Ante Moškov, *Pavelićeva doba*, Laus, Split, 1999, str. 64. – 67. M. Colić, nav. djelo, str. 28. – 29.

⁵⁵ M. Jareb, nav. djelo, str. 7. – 9., 272. – 273.

⁵⁶ Pristupili su mu i hrvatski radnici iz Nizozemske jer ta zemlja nije dopuštala postojanje stranih organizacija. (M. Jareb, nav. djelo, str. 274.)

⁵⁷ M. Jareb, nav. djelo, str. 273. – 276. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 190. – 192.

Argentini uspio je nadživjeti ne samo ustašku organizaciju, nego i kasniji ustaški pokret u NDH s obzirom da je ovdje poslije rata djelovao dio tzv. druge ustaške emigracije.⁵⁸

I njemačku podružnicu pokreta osnovao je Branimir Jelić. Po povratku iz Južne Amerike upućen je u Berlin gdje je već 1932. godine organizirao domobranske pristaše i pokrenuo list „*Nezavisna hrvatska država*“. U prvoj polovici 1934. godine na mjestu čelnog čovjeka tog centra zamijenio ga je Mile Budak. On je u Berlinu trebao osigurati podršku Hitlerove Nationalsocijalističke stranke, no nije uspio postići neki veći uspjeh tako da se otada počela smanjivati uloga njemačke podružnice kao obavještajnog centra te je dalje isključivo djelovala na publicističko – propagandnom planu. Nakon marsejskoga atentata Budakovo će mjesto preuzeti ponovno Jelić te Mladen Lorković.⁵⁹

Prvi ogranak „Hrvatskog domobrana“ u SAD-u utemeljen je 1933. godine u New Yorku da bi se sljedeće godine sjedište organizacije preselilo u Pittsburgh. I ovdje je važnu ulogu odigrao B. Jelić koji je tijekom 1934. godine radio na daljnjem širenju organizacije. Sjevernoamerički „Hrvatski domobran“ izdavao je listove „*Nezavisna hrvatska država*“ i „*Hrvatsko narodno pravo*“. Glavni prvaci organizacije bili su Ante Došen, kao pokretač domobranstva u SAD-u, te Nikola Šulentić, Luka Grbić i Frank Budak. Krajem svibnja 1941. godine organizacija je raspuštena s obzirom da su SAD i „Hrvatski domobran“ zauzimali suprotne strane u Drugom svjetskom ratu. Ponovno je obnovljen 1958. godine u sklopu poslijeratne političke emigracije.⁶⁰

Ustaški centar u Beču bio je prvi ustaški inozemni punkt. Predstavljao je koordinacijsko i obavještajno središte te centar za izdavačku djelatnost. U njemu je djelovala novinska agencija „Grič“ koja je objavljivala različite ustaške propagandne materijale. Vodeću ulogu u ovom centru imali su Perčević te, dok nisu protjerani, Perčec i Jelić. Centar u Grazu predvodio je Stevo Duić.⁶¹

Veza između različitih ustaško - domobranskih centara kao i veza s domovinom ostvarivala se preko pisama i kurira. Za veze s domovinom važan je bio kanal Rijeka - Zadar - Lastovo preko kojega se prebacivalo oružje i propagandni materijal. Informacije o situaciji u domovini prenosili su kuriri. To su uglavnom bili putnici i turisti koji su posjećivali Italiju. Oni su obavještavali ustaške čelnike o raspoloženju naroda, radu jugoslavenske vlade i sl.

⁵⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 344. – 364. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 49. – 54.

⁵⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 249. M. Jareb, nav. djelo, str. 278. – 280. J. Jareb, nav. djelo, str. 61. – 78., 123.

⁶⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 364. – 414. J. Jareb, nav. djelo, str. 71., 88. – 96.

⁶¹ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 186. – 189. M. Colić, nav. djelo, str. 28.

Također su preko njih stizale i upute za daljnji rad od strane istomišljenika u zemlji. Općenito se može reći da su sve te veze bile manjkave te da su ustaše u Italiji dobivali rijetke i skromne informacije izvana.⁶²

UHRO je bio pod Pavelićevim osobnim vodstvom i nadzorom pa je zato predstavljan kao elitna organizacija koju čine odabrani borci za slobodu Hrvatske. Njegovo se djelovanje temeljilo na vojničkim načelima i po tome se ustaška organizacija razlikovala od organizacija „Hrvatskog domobrana“ u Europi i Amerikama koje su uglavnom radile na okupljanju hrvatskih iseljenika i promidžbi hrvatske ideje. Dakle, može se reći da su se UHRO i organizacije „Hrvatskog domobrana“, iako su pripadali istom pokretu, razlikovali prema karakteru i načinu djelovanja, ali ih je povezivao isti glavni cilj, tj. uspostava nezavisne Hrvatske. Uz to, vodeće osobe ustaške organizacije bile su istovremeno i vodeće osobe domobranskih organizacija pa je Pavelić ujedno bio i poglavnik UHRO-a i vrhovni starješina „Hrvatskog domobrana“. Ove dvije organizacije povezivala su još i ustaško – domobranska načela iz 1933. godine kao temeljni programski dokument pokreta.⁶³

Važno je naglasiti da su članovi ustaškog pokreta izvorno pripadali različitim političkim opcijama pa se zbog toga ustaštvo ne smije identificirati isključivo s HSP-om (iako su, ipak, vodeće funkcije obnašali pravaši). Na primjer, Mladen Lorković i Ante Vokić nisu bili članovi HSP-a, nego su razočarani diktaturom odlučili pristupiti ustaškom pokretu. I prema svjedočenju Ante Moškova, ustaška emigracija nije bila ideološki jedinstvena, nego su je činili od „zagrijanih fašista, HSS-ovaca, demokrata i liberala do socijalista“.⁶⁴

Prema regionalnom sastavu, najveći broj ustaša potjecao je iz zapadne Hercegovine, jugozapadne Bosne i Dalmatinske zagore (imotski kraj) s obzirom da su to bili najsiromašniji hrvatski krajevi pa je mnogo stanovništva bilo prisiljeno emigrirati u potrazi za boljim životom i to uglavnom u europske zemlje gdje su i bili zavrbovani od strane ustaške organizacije. Osim toga, ovdje je bila riječ uglavnom o polupismenom i nepismenom stanovništvu koje je zbog toga bilo podložnije ustaškoj propagandi i njenim lažnim obećanjima.⁶⁵

⁶² B. Krizman, nav. djelo, str. 262. – 263. Eugen D. Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja: 1925. – 1945.: prilozi za hrvatsku povijest*, Naklada Starčević, Zagreb, 1995, str. 24.

⁶³ M. Jareb, nav. djelo, str. 160. – 161. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 57.

⁶⁴ J. Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 43. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 106. – 107. Nada Kisić – Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Golden marketing, Zagreb, 1997, str. 19.

⁶⁵ M. Colić, nav. djelo, str. 50. – 51.

Kao što je 1929. godine dogovorio suradnju s Makedoncima, tako je Pavelić u ožujku 1933. godine potpisao sporazum i s Kosovskim komitetom, tj. s Albancima u Jugoslaviji čime su dvije strane započele suradnju s ciljem zajedničke borbe protiv velikosrpske hegemonističke politike. U srpnju iste godine pronađen je još jedan partner – bila je to Mađarska revizionistička liga koja je tada, u zamjenu za pomoć u uspostavi samostalne i nezavisne hrvatske države, zatražila povrat Baranje, Bačke i Banata te provođenje plebiscita u Međimurju.⁶⁶

2.1. Ustaško – domobranska promidžba

U sklopu ustaške propagande Pavelić je 1929. godine objavio svoj programatski članak (brošuru) pod naslovom „*Uspostava hrvatske države – trajni mir na Balkanu*“. U njemu objašnjava zašto je nemoguć suživot Hrvata sa Srbima te ističe da Hrvati u Jugoslaviji trpe i moralno i ekonomski i da zato moraju „proč od Beograda“. Osim toga, Hrvati pripadaju zapadnom civilizacijskom krugu, dok su Srbi narod istočne kulture i neprijatelji zapadnjaštva i katoličanstva. Najzanimljivija je njegova teza prema kojoj je uspostava hrvatske države nužna za uspostavu mira u Jugoistočnoj Europi jer da jaka Jugoslavija (a jaka je samo ako je u njenom sastavu Hrvatska) ima megalomanske pretenzije prema susjednim zemljama Bugarskoj, Italiji i Mađarskoj. Kada bi Hrvati dobili svoju državu, Srbija bi oslabila i ne bi više predstavljala opasnost za ove tri zemlje. Na ovaj je način Pavelić otvoreno najavio s kojim državama planira ostvariti svoje političke ciljeve.⁶⁷

U jesen 1929. godine predao je i memorandum Ligi naroda. Ovdje je istaknuo kako je Srbija nametnula hrvatskome narodu, protiv njegove volje i oružanom silom, svoju dinastiju i svoju hegemoniju te da postupa s Hrvatskom kao s osvojenom neprijateljskom zemljom. Smatra da je atentat u Skupštini bio događaj koji je definitivno pokazao da je nemoguć daljnji opstanak zajedničke države. Isto tako kaže da su Hrvati u svojoj borbi prisiljeni koristiti i neka „druga sredstva“ s obzirom da su im ona zakonita zabranjena: „Premda Hrvati po svojoj stoljetnoj tradiciji poznaju samo borbu sa zakonitim sredstvima, ipak ne će oni u času, kada

⁶⁶ B. Krizman, nav. djelo, str. 116. – 117.

⁶⁷ M. Jareb, nav. djelo, str. 108. – 109., 210. P. Požar, nav. djelo, str. 27. – 44.

im se ta sredstva oduzmu, uzmaknuti pred drugim sredstvima, jer se sada radi o njihovom narodnom opstanku i slobodi.“⁶⁸

I nakon 1929. godine Pavelić je nastavio s ustaškom promidžbom pa je tako 1931. u Beču objavio knjigu na njemačkom jeziku pod naslovom „*Aus dem Kampfe um den selbständigen Staat Kroatien. Einige Dokumente und Bilder*“ (u prijevodu „*Iz borbe za nezavisnu državu Hrvatsku. Nekoliko dokumenata i slika*“). U njoj, između ostaloga, objašnjava kako „hrvatsko pitanje“ nije samo unutarnjopolitičko, već da se radi i o međunarodnopravnom pitanju te kako će podvrgavanje Hrvatske Beogradu nužno dovesti do rata. Uz to ova Pavelićeva knjiga sadrži i dokumente o stanju u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1929. godine kao i izvatke iz povijesnih dokumenata koji su trebali pokazati kontinuitet hrvatske državnosti kroz stoljeća.⁶⁹

Sljedeće je godine napisao brošuru na francuskom jeziku „*La restauration économique des pays danubiens. Le désarmement, Belgrade et la Croatie*“ (u prijevodu „*Gospodarska obnova podunavskih zemalja. Razoružanje, Beograd i Hrvatska*“) u kojoj tvrdi da je beogradska politika uništila normalan razvoj gospodarstva u Hrvatskoj. Isto tako ponovno naglašava da je stvaranje nezavisne hrvatske države važno za uspostavu mira u ovom dijelu Europe.⁷⁰

I Gustav Perčec je dao svoj obol ustaškoj promidžbi. Tako je on 1931. godine u Beču izdao knjigu „*Durch Lug und Trug; durch Gewalt; durch Morde – zur Unterjochung Kroatiens und zum neuerlichen Weltkrieg*“ koja također sadrži brojne dokumente o stradanju Hrvata u Jugoslaviji. Ovo je djelo među ustaško – domobranskim krugovima kasnije bilo prešućivano i ignorirano s obzirom da je Perčec krajem 1933. godine uklonjen iz rada ustaške organizacije, a kasnije i likvidiran.⁷¹

Izdavanju ustaškoga tiska također se posvećivalo mnogo truda. Tako je u Buenos Airesu izlazio od 1931. godine tjednik „*Hrvatski domobran*“, ali i „*Croacia. Boletín informativo*“ kao njegov mjesečni prilog. U New Yorku i Pittsburghu izlazila je „*Nezavisna hrvatska država*“, u San Franciscu „*Hrvatsko narodno pravo*“, a u San Franciscu pa u Pittsburghu još i bilten „*Croatiapress*“. Europski su listovi bili još brojniji, no oni su tiskani najduže do jeseni

⁶⁸ R. Horvat, nav. djelo, str. 447. – 451.

⁶⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 80. – 81. M. Jareb, nav. djelo, str. 205.

⁷⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 90. – 92.

⁷¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 205., 208.

1934. godine kada je zbog marsejskoga atentata bilo obustavljeno izlaženje ustaško – domobranskih publikacija u Europi.⁷²

Među njima treba svakako izdvojiti list „*Grič. Hrvatska korespondencija*“ koji je tiskan u Beču od 1930. godine i to na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku čime se htjelo i inozemnu javnost upoznati s ustaškim zahtjevima. Krajem 1932. ili početkom 1933. godine austrijske su ga vlasti zabranile vjerojatno zbog jugoslavenskog pritiska. Prije toga hrvatsko je izdanje ipak uspješno pretvoreno u „*Grič. Evropski prilog Hrvatskog domobrana u Buenos Airesu*“ koji se tiskao u Italiji u tiskari GUS-a pod Pavelićevim nadzorom. Izlazio je do sredine 1933. godine kada ga je zamijenio berlinski polumjesečnik „*Nezavisna hrvatska država*“. U Beču je tiskan i „*Grič – Presseschau*“ i to na njemačkom jeziku kao pregled članaka iz tadašnjeg jugoslavenskog i europskog tiska.⁷³

Glavni list čitavog pokreta bio je „*Ustaša. Vjesnik hrvatskih revolucionaraca*“. Krajem 1931. godine započinje njegovo tiskanje s time da su prvi šapirografirani⁷⁴ brojevi izašli već u svibnju i srpnju 1930. godine. Tiskan je u Italiji u GUS-ovoj pokretnoj tiskari. „*Ustaša*“ je imao karakter službenog ustaškog lista jer su u njemu objavljivani različiti dokumenti, službene obavijesti, odredbe i naredbe. Naslovnice su često donosile velike Pavelićeve uvodnike od kojih su najpoznatiji „Ropstvo je dodijalo“ iz veljače 1932. godine i „Ustaše! Nama je sudba dosudila!“ iz listopada iste godine koji, između ostaloga, predstavlja hvalospjev Velebitskom „ustanku“. „*Ustaša*“ je izlazio najvjerojatnije do jeseni 1934. godine.⁷⁵

Od sredine 1933. godine u Berlinu je tiskana „*Nezavisna hrvatska država*“ i to kao glasilo organizacije „Hrvatski domobran“. Od kraja iste godine tiskanje je prebačeno u Slobodni grad Danzig⁷⁶ s obzirom da njemački nacionalsocijalisti nisu bili naklonjeni ustaško – domobranskom pokretu, ali i zbog zahtjeva jugoslavenskih vlasti. Od svibnja 1934. godine izdavanje lista se ponovno seli. Otada pa do listopada iste godine, kada prestaje izlaziti, „*Nezavisna hrvatska država*“ se tiskala u Italiji u tiskari GUS-a.⁷⁷

⁷² B. Krizman, nav. djelo, str. 77. M. Jareb, nav. djelo, str. 204., 398.

⁷³ M. Jareb, nav. djelo, str. 186. – 194.

⁷⁴ Šapirograf je stroj za ručno umnožavanje tekstova ili crteža. (*Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2003, str. 1270.)

⁷⁵ M. Jareb, nav. djelo, str. 194. – 197. P. Požar, nav. djelo, str. 55. – 56.

⁷⁶ Danas je to poljski grad Gdansk, a tada je to bila enklava između Poljske i Njemačke i to pod nadzorom Lige naroda. (M. Jareb, nav. djelo, str. 200.)

⁷⁷ M. Jareb, nav. djelo, str. 198. – 201. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 66. – 67., 75. – 77.

U Berlinu su još izlazili i „*Kroatischer Informations – Dienst*“ te „*Croatiapress*“, oba na njemačkom jeziku radi informiranja strane javnosti. Ovaj drugi list imao je još i francusko i hrvatsko izdanje.⁷⁸

Pavelićevi novinski članci obilovali su veličanjem nasilja te propagiranjem upotrebe svih sredstava u cilju stvaranja nezavisne Hrvatske pa tako u jednom broju „*Ustaše*“ iz 1932. godine piše: „Nož, revolver, bomba i pakleni stroj – to su idoli, koji imaju povratiti seljaku plodove njegove zemlje, radniku kruh, a Hrvatskoj slobodu.“ U jednom drugom broju istoga lista napisao je: „Hrvatski ustaša mora biti krut i nemilosrdan, bez milosti i pardona, jer je njegova dužnost, da gvožđem, vatrom i krvlju skрати muke hrvatskoga naroda, da silom skrha vrat tuđinskome nametniku i tako oslobodi svoju domovinu.“ Dalje piše: „Ustaška je dužnost vraćati milo za drago. Nu ne jednakom mjerom. Ustaše, zapamtite, ustaški se plaća: za zub – glavu, za glavu – deset glava!“⁷⁹

Uz tisak, knjige i brošure važan dio propagandnog rada činili su i letci. Zajedno s ustaško – domobranskim tiskom ilegalno su ubacivani preko Italije i Mađarske u domovinu čime se lakše širila ustaška mreža istomišljenika. Jedan dio letaka tiskao se i u zemlji. Doduše, u periodu do marsejskog atentata u domovini nije postojala značajnija ustaška izdavačka djelatnost, no u drugoj polovici 1930-ih to se promijenilo.⁸⁰

⁷⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 202. – 204., 258.

⁷⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 85. – 88.

⁸⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 202. M. Jareb, nav. djelo, str. 204., 211., 214.

2.2. Dokumenti ustaške organizacije

Odrednice UHRO-a sadržane su u nekoliko dokumenata, nastalih uglavnom 1932. godine, koji otkrivaju cilj, sredstva i način borbe ustaške organizacije.⁸¹

Prvi među tim dokumentima je Ustav UHRO-a koji sadrži 13 točaka. Prva i druga točka govore o cilju i zadaći organizacije, dok su ostale posvećene njenom ustroju, karakteru i članstvu. Prema prvoj točki, zadaća ustaškog pokreta je da „svim sredstvima, pa i oružanim ustankom, oslobodi Hrvatsku ispod tuđinskog jarma, da bi postala potpuno samostalna i nezavisna država na čitavom svom narodnom i povijesnom području.“ U drugoj je točki Ustava sadržana ideja nacionalne isključivosti s obzirom da je njome iznijet plan prema kojem u budućoj državi treba vladati samo hrvatski narod koji će uz to biti jedini gospodar svih dobara u zemlji. Ustav otkriva da je UHRO imala vojnički karakter i da je kao takva počivala na strogoj hijerarhiji. Naime, na čelu organizacije kao najviši organ nalazio se Glavni ustaški stan (GUS) kojeg je predvodio poglavnik. GUS „upravlja svim poslovima, koji se odnose na cjelokupnu organizaciju i revolucionarni rad“, a sastoji se od doglavničkog vijeća i pobočničkog zbora. GUS-u su bili podložni, od nižega prema višem, tabori, koji su bili mjerodavni za područje upravne općine, zatim logori, mjerodavni za područje upravnog kotara, i stožeri mjerodavni za područje županije⁸². Prema tome, struktura ustaške organizacije napravljena je u skladu s planiranim teritorijalno - administrativnim ustrojem buduće ustaške države. Osim što je UHRO bila vojnički ustrojena organizacija, ona je bila i autoritarna jer su sva moć i vlast bile koncentrirane u rukama jednog čovjeka, tj. poglavnika UHRO-a. Naime, prema Budaku su doglavničko vijeće i pobočnički zbor postojali samo u teoriji i nikada nisu bili stvarno uspostavljeni. Uz to, budući su ustaše morali položiti prisegu⁸³ kako bi postali članovi UHRO-a što je također dokaz militarističkog i autoritarnog

⁸¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 118. – 120.

⁸² Prema F. Jelić – Butić, osnovna jedinica ustaške organizacije bio je zbir koji je okupljao pripadnike pokreta s manjeg područja (selo, naselje, ulica), no u Ustavu iz 1932. godine on se ne spominje. (*Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, str. 25.) Ta je jedinica službeno uvedena tek 1942. godine. (M. Jareb, nav. djelo, str. 135.)

⁸³ U 11. točki Ustava sadržan je tekst ustaške prisege: „Zaklinjem se Bogom svemogućim i svime što mi je sveto, da ću se držati ustaških Načela i pokoravati se propisima te bezuslovno izvršavati sve odredbe Poglavnika, da ću svaku povjerenu mi tajnu najstrožije čuvati i nikada nikome ništa odati. Zaklinjem se da ću se u ustaškim redovima boriti za izvojevanje samostalne države Hrvatske i sve učiniti što mi Poglavnik naloži. Zaklinjem se da ću jedamput izvojevanu hrvatsku državnu samostalnost i hrvatsku narodnu slobodu u ustaškim redovima čuvati i braniti. Ako se ogriješim o ovu prisegu, svijestan si svoje odgovornosti za svaki svoj čin i propust, ima me po ustaškim propisima stići kazna smrti. Tako mi Bog pomogao! Amen!“ (B. Krizman, nav. djelo, str. 90.)

karaktera organizacije te utjecaja fašizma na nju. U slučaju nepridržavanja odredbi koje su stajale u prisezi, ustaša se morao suočiti sa smrtnom kaznom.⁸⁴

Osim iz Ustava, o karakteru, ustroju te načinu i metodama rada ustaške organizacije saznajemo još i iz ovih dokumenata: „Propis o ustaškoj disciplini“, „Propis o provođanju ustaške organizacije, o novačenju, udjelbi i prisezi“, „Propis o ustaškoj odori, opremi i zastavi“, „Propis o vraćanju u domovinu“, „Službovnik ustaške vojske“ te upute pod naslovom „Tehnike revolucije“.⁸⁵

U „Propisu o ustaškoj disciplini“ razrađen je način na koji je trebalo održavati stegu i poslušnost u ustaškoj organizaciji pa su tako predviđene razne disciplinarne kazne i postupci u slučaju povrede propisa. Osim toga, ovim je „Propisom“ naglašena potreba stroge konspiracije u ustaškom ponašanju.⁸⁶

„Propis o provođanju ustaške organizacije, o novačenju, udjelbi i prisezi“ govori o ustroju ustaške organizacije u domovini i inozemstvu. Prema njemu je ustaška organizacija u domovini trebala biti podijeljena na 19 stožera od kojih bi svaki odgovarao jednoj županiji, no ona se tijekom prve polovice 1930-ih nije uspijevala organizirati na taj način. Naime, u domovini su, umjesto predviđenih tabora, logora i stožera, i dalje djelovale manje skupine pristaša ustaške organizacije koje su održavale vezu s vodstvom u inozemstvu, no nikada nisu ustrojile čvrsto povezanu organizaciju.⁸⁷

„Propis o ustaškoj odori, opremi i zastavi“ propisuje izgled ustaške odore i kako ustaša treba biti opremljen i naoružan. On također određuje i izgled ustaških činova.⁸⁸

„Propis o vraćanju u domovinu“ objašnjavao je kako treba izgledati ustaški rad u uvjetima ilegalnog djelovanja u domovini s naglaskom na tajnosti rada i stvaranju revolucionarnog duha u narodu.⁸⁹

U „Službovniku ustaške vojske“ razrađen je sustav činova. Naime, Pavelić je nastojao povezati ustašku organizaciju i njenu vojsku s hrvatskim vojničkim tradicijama pa je zato vratio u upotrebu staru vojničku terminologiju hrvatskog domobranstva koju su Hrvati zadnji

⁸⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 120., 134. – 135. B. Krizman, nav. djelo, str. 89. – 90. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 25. – 27.

⁸⁵ M. Jareb, nav. djelo, str. 133.

⁸⁶ Isto, str. 135. – 137.

⁸⁷ Isto, str. 137. – 138., 169. – 170.

⁸⁸ Isto, str. 138. – 139.

⁸⁹ Isto, str. 137.

puta koristili za vrijeme Prvog svjetskog rata u sklopu austrougarske vojske⁹⁰. Tako je zadržao stare činove kao što su satnik, natporučnik i časnički namjesnik, ali je uveo i neke nove: dorojnik, rojnik, četnik, krilnik, vojskovođa, nadvojskovođa i ratovođa. Čak je i „poglavnika“, kao vrhovnog zapovjednika sveukupne ustaške vojne sile, preuzeo iz hrvatske povijesti. U „Službovniku“ je također bilo vidljivo razdvajanje ustaške organizacije na organizaciju u užem smislu i na vojsku koja se je u sklopu nje trebala ustrojiti kao posebno tijelo. Doduše, do stvaranja prave vojske nikada nije došlo zbog premalog broja pristiglih emigranata. Najviše ih je bilo oko 500, dok su ljudi u domovini pogrešno mislili da Pavelić raspolaže sa čak 100 000 naoružanih ustaša. Ustaške su se jedinice dijelile na krila, čete, satnije, vodove i rojeve.⁹¹

„Tehnike revolucije“ objašnjavaju način djelovanja ustaških postrojbi na terenu pa je tako bilo predviđeno da manje ustaške skupine provode gerilsko – diverzantske akcije kao što su sabotaze, postavljanje eksplozivnih naprava, bombaški atentati na javne zgrade te atentati na predstavnike vlasti. Sve su to bile tehničke predradnje koje su trebale prethoditi podizanju općeg ustanka.⁹²

Najznačajniji i sadržajno najpotpuniji programski dokument ustaško – domobranskog pokreta predstavljaju Načela pokreta donesena sredinom 1933. godine. U njima su istaknuti glavni ciljevi ustaško – domobranske borbe te je u osnovnim crtama predstavljeno kako bi trebala izgledati buduća hrvatska država i njeno društvo. Izvorno su se sastojala od 15 točaka, dok verzija iz razdoblja NDH sadrži njih 17. Načela ističu hrvatski narodni i državni individualitet te demantiraju tadašnju službenu politiku režima o postojanju jedinstvenog jugoslavenskog naroda. Prvih šest točaka govori o povijesti hrvatskog naroda tijekom koje su Hrvati izgradili svoju državu. Prema tome, oni imaju ne samo prirodno, nego i povijesno pravo da je obnove i to „svim sredstvima, pa i silom oružja.“ Točke 10. i 11. sadrže ideju nacionalne isključivosti (slično kao i u Ustavu) jer propagiraju jedino vlast hrvatskog naroda te isključivanje svih nehrvata iz budućeg javnog, političkog i gospodarskog života („U hrvatskim narodnim i državnim poslovima [...] ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda, [...]“). U 13. točki veliča se ideal „seljačke države“ te se ističe seljačko podrijetlo hrvatskog naroda, a onaj „tko u Hrvatskoj ne potiče iz seljačke obitelji, taj u devedeset i devet slučajeva od stotine nije hrvatskog porijetla ni krvi,

⁹⁰ Kada je stvorena Kraljevina SHS, u zajedničku je vojsku uvedena isključivo terminologija srpske vojske. (M. Jareb, nav. djelo, str. 139.)

⁹¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 139. – 140. P. Požar, nav. djelo, str. 48. – 50. B. Krizman, nav. djelo, str. 295.

⁹² M. Jareb, nav. djelo, str. 141.

već je doseljeni stranac.“ M. Jareb smatra da u ovoj točki nije sadržana nacionalna isključivost, nego da je njome Pavelić htio pridobiti na svoju stranu pristaše HSS-a. U pojedinim točkama Načela u kojima se, primjerice, naglašava važnost narodne cjeline naspram pojedinca i time potire svaki individualizam ili se pak govori o namjeri da se jednoga dana u budućoj hrvatskoj državi ograniči privatno vlasništvo, a sva dobra postanu narodna, M. Jareb vidi totalitarne koncepte budućeg uređenja države. Prema tome, ideje sadržane u Načelima predstavljaju odmak od građansko – demokratske koncepcije društva.⁹³

Ni Ustav UHRO-a ni Načela ustaško – domobranskog pokreta ne sadrže nikakve naznake o budućim granicama i opsegu nezavisne hrvatske države, no unatoč tome do travnja 1941. godine objavljeno je više tekstualnih i kartografskih prikaza koji dokazuju da su unutar pokreta postojale različite koncepcije po tom pitanju.⁹⁴

Tako je Pavelićeva promemorija iz 1927. godine (koja je bila upućena talijanskim vlastima) u buduću hrvatsku državu uključivala nekadašnju bansku Hrvatsku (dakle, Hrvatsku i Slavoniju), Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Međimurje te jugoslavenske kvarnerske otoke. Ova koncepcija opsega hrvatske države je i kasnije javno predstavljena hrvatskoj javnosti, iako su u stvarnosti vođeni tajni pregovori s Italijom kojima joj je Pavelić nudio određene političke, gospodarske i teritorijalne protuusluge u zamjenu za pomoć. Primjerice, istom tom promemorijom ponudio je Talijanima Boku kotorsku⁹⁵ s čime naša javnost tada nije bila upoznata.⁹⁶

Uz ovu službenu ustaško – domobransku koncepciju opsega buduće hrvatske države, postojale su i neke neslužbene koncepcije koje su redovito obuhvaćale znatno šire područje. One su, naime, očekivale da će jednoga dana u sastav hrvatske države ući i Prekomurje, Baranja, Bačka, Sandžak, Slovenija i Crna Gora. Te su koncepcije nastale u okviru domovinskih ustaških skupina koje nisu bile pod izravnim nadzorom inozemnog vodstva UHRO-a.⁹⁷

⁹³ M. Jareb, nav. djelo, str. 124. – 132. I. Goldstein, nav. djelo, str. 147.

⁹⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 163. – 164.

⁹⁵ Do 1918. godine Boka kotorska je bila sastavni dio Dalmacije što znači da je promemorijom Pavelić bio spreman odreći se dijela Dalmacije. (M. Jareb, nav. djelo, str. 176.)

⁹⁶ Isto, str. 164. – 166.

⁹⁷ Isto, str. 176., 182.

3. TERORISTIČKO NASILJE NA OBJE STRANE

3.1. Ustaški terorizam i diverzantske akcije

Tijekom prve polovice 1930-ih u domovini su uspijevali djelovati ustaški orijentirani pojedinci i manje skupine održavajući otežanu vezu s organizacijom u inozemstvu. Oni su često nazivani frankovcima s obzirom da su od nekadašnje Frankove Čiste stranke prava naslijedili svoje radikalne nacionalističke stavove. Tako je npr. u koprivničkoj Podravini (mjesto Ždala, Gola, Đelekovec, Legrad, itd.) u neposrednoj blizini mađarske granice do proljeća 1934. godine postojala ustaška organizacija u užem smislu te riječi, a njezini su pripadnici bili u vezi s logorom Janka – Puszta u Mađarskoj (o logoru će biti više riječi kasnije). Naime, u pograničnom području Podravine živio je veliki broj dvovlasnika, kojima su nakon raspada Austro – Ugarske posjedi ostali na mađarskom teritoriju, pa su svakodnevno mogli prelaziti granicu i kao takvi su bili idealni za prenošenje informacija i raznih ilegalnih materijala natrag u domovinu. Više ustaških skupina bilo je ustrojeno i u okolici Zadra i to na poticaj ustaškog centra u tom gradu (tada talijanskom) kojega je od 1931. godine vodio Ante Brkan. Na taj su način veze s Mađarskom i Italijom korištene za ilegalno prebacivanje ljudi, oružja, eksploziva i promidžbenog materijala iz inozemstva u domovinu.⁹⁸

Prve terorističke akcije od strane frankovaca u domovini zabilježene su već 1929. godine da bi se od 1930., a posebno od 1931. godine, počele provoditi širom zemlje. Pri tome su organizirali mnogobrojne atentate kao i podmetanje eksplozivnih naprava u javnim zgradama te u vojnim, oružničkim i policijskim objektima čime su htjeli izazvati strah kod režima, ali i upoznati svjetsku javnost s postojanjem ustaškog pokreta i njegovim ciljevima. Svoju su terorističku akciju opravdavali uvođenjem diktature te kao odgovor na režimsku represiju.⁹⁹

U početku je glavni organizator ustaške terorističke djelatnosti bio Gustav Perčec. U njegovom bečkom stanu dogovarale su se terorističke akcije, a odatle su održavane i veze s frankovcima u Zagrebu. Osim toga, Perčec je često putovao u Mađarsku gdje se sastajao s istomišljenicima iz domovine (u gradovima Gyekenyesu i Pečuhu zbog blizine granice). U jednom svom iskazu ustaša Matija Soldin je opisao kako su on i Zvonko Pospišil tijekom 1929. godine sudjelovali u diverzantskoj obuci na teritoriju Mađarske gdje su učili rukovati

⁹⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 233. – 235. Vladimir Šadek, *Logor Janka – Puszta i razvoj ustaške organizacije u Podravini do 1934.* u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Volumen 11, broj 21, str. 47 – 56, Meridijani, Samobor, 2012, Željko Krušelj, *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Hrvatski zemljopis – Naklada dr. Feletar, Koprivnica, 2001, str. 17. – 19. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 32.

⁹⁹ M. Jareb, nav. djelo, str. 215. M. Colić, nav. djelo, str. 34. – 35.

revolverima i eksplozivom. Tada su od Perčeca dobili uputstva za rad u domovini kao i potrebne revolvare, eksploziv i novac.¹⁰⁰

„Hrvatski domobran“, koji je okupljao radikalnu pravašku mladež, tj. frankovce u domovini, nastavio je svoje ilegalno djelovanje i nakon uvođenja diktature. Upravo su njegovi istaknuti članovi Mijo Babić, Zvonko Pospišil, Matija Soldin i Marko Hranilović u ožujku 1929. godine počinili atentat na novinara Antona (Tonija) Schlegela, vlasnika najmoćnije novinske kuće u Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji, koji tako predstavlja jednu od prvih žrtava stradalih od ustaške ruke. Schlegelova je krivnja bila u tome što je, iako Hrvat, podržavao kraljevu unitarističku i centralističku politiku. Smatrao je da se postojeća politička situacija ne može riješiti parlamentarnim putem pa mu je krajem 1928. godine savjetovao osnivanje izvanparlamentarne vlade koja će raditi na suzbijanju nacionalnih različitosti kao i na reviziji ustava. Osim toga, bio je pripadnik slobodnog zidarstva koje je podržavalo protuhrvatski jugoslavenski režim. Uslijedila je istraga njegova ubojstva pri čemu je režim provodio masovna uhićenja političkih protivnika (i pravaša i HSS-ovaca i komunista) koji su u zatvorima podnosili strahovitu torturu (posebice pravaš Stipe Javor). Tek krajem godine otkriveni su pravi počinitelji, no uhićeni su samo Soldin i Hranilović, dok su Babić i Pospišil uspjeli pobjeći u Italiju gdje su se priključili Paveliću. Iako su ova dvojica iz Italije preuzeli odgovornost za sve zločine iz optužnice, sredinom 1931. godine svejedno je održan sudski proces protiv Soldina, Hranilovića, Javora i još nekih osoba (ukupno protiv dvadesetak pristaša različitih političkih stranaka među kojima su većinu ipak činili pravaši). Sudilo im se ne samo zbog ubojstva Schlegela, već i zbog drugih atentata i diverzija s ciljem navodnog odcjepljenja Hrvatske od Kraljevine Jugoslavije. Soldin i Hranilović su osuđeni na smrtne kazne te su pogubljeni vješanjem u rujnu iste godine, dok su Javor i mnogi drugi kažnjeni dugogodišnjom robijom. Ovakve drakonske kazne trebale su demoralizirati oporbu i zastrašiti javnost. Zahvaljujući spomenutim presudama, ali i zbog terora kojemu su optuženi u zatvorima bili izvrgnuti, već se tada počeo razvijati kult ustaškog mučeništva.¹⁰¹

Mario Jareb smatra da su optuženici iz ovog sudskog procesa djelovali prema vlastitom nahođenju, a ne prema naređenju iz inozemstva s obzirom da je Pavelić 1929. godine tek radio na stvaranju organizacijskog okvira buduće ustaške organizacije. Dodaje da je Perčec

¹⁰⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 68. – 71. M. Jareb, nav. djelo, str. 231.

¹⁰¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 46., 69. – 70. M. Jareb, nav. djelo, str. 86. – 89. Tomislav Jonjić, *Proces Hranilović – Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta u: Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, Naklada Trpimir i Zajednica udruga hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata, Zagreb, 2009, str. 167. – 195.

tek kasnije, kada je ustaška organizacija već bila formirana, postao jedan od glavnih organizatora njene terorističke akcije.¹⁰² Suprotno ovome, Krizman ističe upravo ulogu Perčeca u ovim akcijama i kaže da je on bio njihov inicijator i organizator pri čemu je M. Hranilović posredovao između njega i ostalih atentatora u zemlji.¹⁰³

U kolovozu 1933. godine ustaše (frankovci) ubili su i Mirka Neudörfera, Hrvata koji je nekada bio član HSS-a, a kasnije ministar u diktatorskoj vladi. On je predstavljao najviše rangiranu osobu u hijerarhiji jugoslavenske vlasti koja je stradala od ustaške ruke do marsejskoga atentata. Dvije godine ranije ustaše su počinili atentat na još jednog predstavnika režima, doduše nižeg. Tada je u Novoj Gradiški ubijen načelnik općine Andrija Berić, a njegov atentator Ivan Rosić dobio je zbog toga smrtnu kaznu.¹⁰⁴

Osim atentata, frankovci su od proljeća 1929. godine provodili i diverzije na cestama i željezničkim prugama (npr. kod Brezovice i Velike Gorice), a od proljeća sljedeće godine podmetali su eksploziv u vlakove, koji su putovali iz Austrije u Jugoslaviju, koji bi onda eksplodirao na jugoslavenskom teritoriju (npr. eksplozije kod Zemuna, Zidanog Mosta i Vinkovaca). Tako su za travanj 1930. godine planirali atentat na tzv. poklonstvenu deputaciju koja je vlakom putovala iz Zagreba u Beograd kako bi kralju Aleksandru izrazila tobožnju vjernost i potporu hrvatskog naroda. Početkom 1934. godine zabilježena je još jedna eksplozija na pruzi u blizini Brežica. Ona je trebala uništiti vlak kojim su putovali ministri država članica Male Antante na sastanak u Zagreb, no diverzija je izbjegnuta.¹⁰⁵

U jednom je trenutku (kolovoz 1931. godine) režim odlučio zatvoriti granice za sav inozemni željeznički promet kako bi pokazao da su terorističke napade, tobože, provodili isključivo emigranti, a ne domovinski Hrvati koji su lažno predstavljani kao lojalni građani. Vlasti su, dakle, svu separatističku djelatnost pokušavale pripisati emigraciji i to kao stranoj plaćenici Italije, Mađarske i Austrije.¹⁰⁶

¹⁰² M. Jareb, nav. djelo, str. 96.

¹⁰³ B. Krizman, nav. djelo, str. 68. – 69.

¹⁰⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 237. – 240. R. Horvat, nav. djelo, str. 492. – 495.

¹⁰⁵ B. Krizman, nav. djelo, str. 69. – 71. M. Jareb, nav. djelo, str. 231. – 232., 243.

¹⁰⁶ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 151., 209., 214.

3.2. Režimsko nasilje

Jugoslavenski je režim također koristio nasilje i terorizam kao metodu borbe. Naime, u Zagrebu je u veljači 1931. godine ubijen Milan Šufflay, ugledni znanstvenik i pravaš koji se izjašnjavao protiv unitarističkog i centralističkog sustava vlasti. Smatran je tajnim vođom hrvatske opozicije. Njegovo je ubojstvo snažno odjeknulo i u domovini i u svijetu.¹⁰⁷

U ožujku 1931. godine režim je pokušao atentat na Gustava Perčeca u Beču, no bez uspjeha. Austrijske su vlasti pod utjecajem tog događaja, ali prije svega zbog terorističke aktivnosti koju je on neprestano organizirao, donijele odluku o definitivnom izgonu Perčeca iz zemlje. Zbog toga se on nakratko preselio u mađarski Šopron, a potom u kolovozu iste godine uzeo u zakup imanje kraj Nagykanizse na kojem je organizirao ustaški logor. Njegov je odlazak oslabio bečki centar ustaške organizacije.¹⁰⁸

U jesen 1931. godine jugoslavenska je policija pokušala atentat i na Pavelića u Münchenu, no također bez uspjeha. Neki Petar Gruber, inače Srbin i pristaša Pribićevića, ali i simpatizer ustaškog pokreta, prešao je tada na stranu jugoslavenskog režima te Paveliću, tobože, dogovorio sastanak s Pribićevićem. Pavelića su na lažnom sastanku dočekali atentatori, no uspio se izvući.¹⁰⁹

To ipak nije bio kraj pokušajima da se uklone hrvatske nacionalističke struje. U lipnju 1932. godine u Zagrebu je izveden atentat na Milu Budaka, odvjetnika, književnika i političara, inače člana zabranjenog HSP-a, koji je nakon Pavelićevog odlaska u emigraciju smatran vođom preostalih pravaša u zemlji. Budak je jedva preživio, a za metu je izabran vjerojatno zbog tadašnje bliske suradnje s Mačekom. On je tada odlučio da, zbog smrtne opasnosti, napusti domovinu i ode u emigraciju. U ožujku 1933. godine nastanio se u Italiji gdje je pristupio ustaškom pokretu. Kasnije se pokazalo da je atentat bio presudan u razvoju njegovih političkih stavova. Naime, odlaskom u emigraciju dolazi do njegove potpune radikalizacije i preobrazbe od hrvatskog nacionalista u radikalnog ustašu.¹¹⁰

¹⁰⁷ M. Jareb, nav. djelo, str. 218. – 219., 230. B. Krizman, nav. djelo, str. 78.

¹⁰⁸ B. Krizman, nav. djelo, str. 81., 156.

¹⁰⁹ M. Jareb, nav. djelo, str. 226. – 230.

¹¹⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 93. – 94. M. Jareb, nav. djelo, str. 220. – 223. Ivo Petrinović, *Mile Budak – portret jednog političara*, Književni krug, Split, 2002, str. 42. – 43., 51., 59.

U jesen 1934. godine u Čehoslovačkoj je ubijen Stevo Duić, istaknuti pripadnik UHRO-a. Jugoslavenski je režim ovo ubojstvo prikazao kao samoubojstvo, a čak je tvrdio i da se radilo o obračunu unutar ustaške organizacije.¹¹¹

Režim je provodio atentate i na predstavnike ostalih stranaka, a ne samo na pravaše. Naime, sredinom 1933. godine ubijen je Josip Predavec, bivši potpredsjednik HSS-a. Nakon što je ranije te godine Maček osuđen na tri godine zatvora zbog separatizma, Predavec je preuzeo njegovo mjesto na čelu hrvatske oporbe. Prema nekim podacima, u proljeće 1932. godine atentat je pripreman i na Antu Trumbića.¹¹²

3.3. Ustaški logori

S vremenom se ustaška organizacija u inozemstvu posvetila ustrojavanju vojničkih postrojbi koje su trebale postati jezgrom ustanka protiv Jugoslavije, ali i zametkom budućih hrvatskih oružanih snaga.¹¹³

Prvi ustaški logor u Italiji osnovan je 1931. godine¹¹⁴ i to u malom planinskom mjestu Bovegno u pokrajini Bresciji (Lombardija). Uskoro se u Bresciju preselio i sam Pavelić jer se ondje nalazilo zapovjedništvo logora¹¹⁵. Logor je u početku imao svega 15 – 20 članova i to uglavnom bivših radnika iz Belgije kao i nekoliko ustaških simpatizera izbjeglih iz domovine. Krajem 1932. godine imao je tek 92 člana prema kasnijem iskazu Slavka Kvaternika koji je tada posjetio logor. Upravo je zbog toga Pavelić morao vrbovati nove članove preko belgijskog „Hrvatskog saveza uzajamne pomoći“ i južnoameričkog „Hrvatskog domobrana“. Odaziv je u Belgiji bio puno veći pa je do jeseni 1934. godine Belgija slovila kao glavni ustaški regrutni centar. U logoru u Bovegno odmah se započelo s vojničkom obukom, iako je u početku bio osnovan tek zato da bi se nekamo smjestili izbjegli ustaše. U logoru se nalazila i tiskara GUS-a.¹¹⁶

¹¹¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 224.

¹¹² M. Jareb, nav. djelo, str. 220., 223. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 222. – 223.

¹¹³ M. Jareb, nav. djelo, str. 247.

¹¹⁴ B. Krizman (nav. djelo, str. 83.) navodi da je logor u Bovegno osnovan u drugoj polovici 1931. godine, dok M. Jareb (nav. djelo, str. 256.) i M. Colić (nav. djelo, str. 30.) isti događaj datiraju s početkom te godine. Prema J. Sadkovichu (nav. djelo, str. 176.), logor je osnovan 1932. godine.

¹¹⁵ Pavelić nije nikada za stalno boravio u logorima, nego je živio izdvojeno s obitelji u njihovoj blizini. (M. Jareb, nav. djelo, str. 258.)

¹¹⁶ B. Krizman, nav. djelo, str. 83. – 84. M. Jareb, nav. djelo, str. 256. – 258. N. Kisić – Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 97.

Kada su 1931. godine austrijske vlasti protjerale Perčeca iz Beča, on je otišao u Mađarsku¹¹⁷ gdje je pod lažnim imenom Emila Horvata uzeo u zakup imanje Janka – Pusztu u blizini granice s Jugoslavijom. Na njemu je organizirao ustaški logor za vojničku izobrazbu i to uz potporu mađarskih vlasti. U početku je uspio okupiti svega 15 – 20 hrvatskih emigranata koji su na imanju živjeli kao poljoprivredni radnici. Tako je „Jankovac“ (kako su ga ustaše zvali) u početku djelovao samo kao radni logor za smještaj i uzdržavanje svojih članova da bi poslije bio pretvoren u vojnički logor iz kojega su planirane i izvođene akcije protiv Jugoslavije. Prema Perčeviću, ovaj logor nikada nije okupljao više od 40 – 50 ljudi tako da je bio višestruko manji od logora u Italiji. Značajnija vojna djelatnost na „Jankovcu“ započela je tek u prvoj polovici 1933. godine. Prvi zapovjednik logora bio je Perčec, a krajem 1933. godine je smijenjen pa ga je naslijedio Vjekoslav Servatzy.¹¹⁸

Zanimljiva je odredba GUS-a iz 1933. godine koja je propisala s čime sve treba upoznati nove ustaške članove prije nego postanu „djelatni“ ustaše: „[...] da time prekidaju svaki saobraćaj s vanjskim svijetom; da se povreda tajnosti kažnjava smrtnom kaznom; da time prekidaju s pripadnošću bilo kojoj stranci ili javnom ili tajnom društvu; [...] da u tom položaju pojedinac mora biti spreman na najoskudniji život i najveća pregaranja u materijalnom i moralnom pogledu, te na ine tegobe, odgovornosti i dužnosti.“¹¹⁹

Najvažniji prihvatni centri za informacije i pregrupaciju budućih ustaša, koji su upućivani prema talijanskim logorima, nalazili su se u Kölnu (za one koji su pristigli iz Belgije), zatim u Comu, Udinama, Milanu (premješten u Bolognu) i Rijeci te u Klagenfurtu. Odatle su ustaše upućivani dalje prema jugu.¹²⁰

U ožujku 1933. godine ustaški logor iz Bovegna je premješten u mjesto Borgo Val di Taro u pokrajini Parmi (Emilia – Romagna). Razlozi za preseljenje bili su prvenstveno sigurnosni jer su postojale sumnje da su jugoslavenske vlasti saznale za njegovu lokaciju. Ovdje je broj članova logora porastao s otprilike 140, koliko ih je bilo u Bovegnu, na oko 300 – 400 zahvaljujući dolascima emigranata uglavnom iz Belgije, ali i iz domovine. Talijanske su

¹¹⁷ Perčec je prije odlaska u emigraciju imao posjed uz Dravu kod Ferdinandovca gdje se bavio iznajmljivanjem čamaca. Taj mu je posao zapravo služio za održavanje stalnih kontakata s Mađarima pa ga je Pavelić zato i ovlastio da tamo formira logor. Perčec se odmah povezao i s prvim hrvatskim prebjecima koji su u Mađarsku stigli još 1919. godine. (Ž. Krušelj, nav. djelo, str. 19.)

¹¹⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 247. – 250., 255. M. Colić, nav. djelo, str. 32.

¹¹⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 123. – 124.

¹²⁰ Isto, str. 120. – 121.

vlasti, naime, u početku ograničavale dolazak emigranata, no u travnju 1933. godine Paveliću je dopušteno novačenje i prihvat novih članova iz inozemstva.¹²¹

Od trenutka preseljenja logora u Borgo Val di Taro pa sve do travnja 1941. godine nadzor i brigu nad ustaškom organizacijom u Italiji preuzeo je Ettore Conti, službenik talijanskog Ministarstva unutrašnjih poslova. On je bio zadužen, između ostaloga, za organizacijsku pomoć ustašama prilikom seljenja logora, a preko njega je išla i financijska pomoć pokretu. Unutar talijanskog Ministarstva vanjskih poslova 1932. godine osnovan je odjel „Hrvatska“ na čelu s diplomatskim službenikom Paolom Corteseom koji je pak bio zadužen za političku suradnju s ustaškom organizacijom tako da su ustaše bili nadzirani i od strane policije i od strane diplomacije. Prema E. Contiju, upravo su 1932. godine talijanske vlasti i formalno dopustile Paveliću da osnuje svoju vojničku organizaciju na talijanskom teritoriju.¹²²

Odnosi između ustaša u logorima nisu bili idealni. Zahvaljujući iskazu Ante Moškova saznajemo o neslozi i podjelama na grupe unutar logora u Bovegnu. Tako su se najprije sukobili zapovjednik logora Mijo Babić i njegov zamjenik Zvonko Pospišil (izveli atentat na Schlegela u Zagrebu 1929. godine), a potom i Babić s novim zapovjednikom logora Andrijom Artukovićem. Oko sebe su okupili svoje pristalice pa je tako nastao razdor u čitavom logoru. Babić je optužio Artukovića da želi preoteti Pavelićevu vodeću ulogu u organizaciji. Slična je situacija bila i u Mađarskoj gdje se činilo da Perčec smjera na Pavelićevu poziciju.¹²³

Već u srpnju 1933. godine došlo je do novog preseljenja talijanskog logora. Nova je adresa bila u Vischettu u općini Bardi (i dalje u pokrajini Parmi), a ustaša je sada bilo oko 400. Seljenje ustaških logora uvijek se odvijalo noću jer ga je trebalo obaviti u najvećoj tajnosti, a išlo se pješice ili vlakom. Ustaše su morali čuvati u potpunoj tajnosti lokaciju svojih logora jer bi u protivnome one strane zemlje, koje su ih pomagale, morale obustaviti dotadašnju podršku pokretu s obzirom da bi bile kompromitirane pred europskom javnošću. Bez strane pomoći ne bi se mogli realizirati ustaški planovi i upravo su zato bile predviđene smrtne kazne za one koji bi odali informaciju o tome gdje se nalazi logor. Zato je iz preventivnih razloga ustašama bila zabranjena svaka komunikacija s lokalnim stanovništvom koje je za njih mislilo da su bugarski radnici pa čak i Albanci. Kršenje stege oštro se kažnjavalo pa je tako u periodu od

¹²¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 108., 120. M. Jareb, nav. djelo, str. 260.

¹²² B. Krizman, nav. djelo, str. 84., 119. M. Jareb, nav. djelo, str. 266. – 268.

¹²³ B. Krizman, nav. djelo, str. 113. – 115.

1931. do 1934. godine u logorima likvidirano oko 20 ustaša. Postojali su i kažnjenički logori za neposlušne, a sve s ciljem postizanja potpune podčinjenosti Paveliću.¹²⁴

Ovdje u Vischettu ponovno je došlo do podjela u logoru. S jedne strane našli su se Dalmatinci, koje je predvodio neki Slaviša, a na drugoj strani svi ostali na čelu s Mijom Seletkovićem. Na kraju je dalmatinska grupa preseljena u 15 kilometara udaljeni Pione kako bi se bar malo smanjile napetosti. Razdori u logorima često su rezultirali i smjenama zapovjednika, no novi zapovjednik nije mogao pomiriti zavađene grupe. Iako su tako u prvi plan izbijali neki novi protagonisti (novi zapovjednici Stjepan Kopčinović i Stjepan Tomičić), u osnovi su i dalje postojale dvije glavne grupe koje su predvodili Artuković (koji je okupljao Dalmatince i Ličane) i Babić (koji je okupljao sve ostale). Neslozi u Vischettu doprinijelo je i ustrojavanje ustaške obavještajne službe (UOS), tj. organizirane kontrole nad svakim pojedinim čovjekom u logoru pri čemu čak niti zapovjednici logora nisu znali identitet agenata. Zbog toga se pojavilo ogromno nepovjerenje jer u stvarnosti je svatko mogao uhoditi svakoga, pa ga čak i lažno optužiti samo iz neke osobne osvete.¹²⁵

Krajem 1933. godine na čelu logora u Mađarskoj došlo je do smjene. Naime, ispostavilo se da je Perčecova ljubavnica Jelka Pogorelec surađivala s jugoslavenskim vlastima kojima je ustupila razne podatke o njemu i logoru te općenito o ustaškoj organizaciji¹²⁶. Time je Perčec bio kompromitiran pa je svoje mjesto morao ustupiti novom zapovjedniku logora Vjekoslavu Servatzyju. No prema svjedočenju Ante Moškova, bilo je tu i drugih razloga za Perčecovu smjenu. Posebno mu se zamjeralo to što se smatrao vođom jednako kao i Pavelić. Osim toga, imao je težak karakter zbog čega je dolazio u sukob s mnogima u logoru. Ostaje i činjenica da je njime loše upravljao pa je često dolazilo do pobuna zbog loših životnih uvjeta i teških poslova. Nakon ovog smjenjivanja Perčec je ostao živjeti u Mađarskoj, ali se preselio u Budimpeštu.¹²⁷

Servatzy je po dolasku na mjesto zapovjednika odlučio formirati još jedan manji logor (tzv. Baza – Puszta), koji je bio udaljen 25 kilometara od jugoslavenske granice, kamo je prebacio glavninu ustaša. Smatrao je da se Janka – Puszta nalazi preblizu granice pa je stoga

¹²⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 120. – 121. M. Jareb, nav. djelo, str. 264. A. Moškov, nav. djelo, str. 104. – 114. A. Vojinović, nav. djelo, str. 11. – 14.

¹²⁵ B. Krizman, nav. djelo, str. 122. – 126. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 179.

¹²⁶ U zagrebačkim „*Novostima*“ tijekom listopada 1933. godine izlazili su njeni članci o spomenutoj temi nakon čega su izašli i u posebnoj brošuri pod naslovom „*Tajne emigrantskih zločinaca. Ispovijest Jelke Pogorelec*“ (B. Krizman, nav. djelo, str. 129.)

¹²⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 260. – 261. M. Jareb, nav. djelo, str. 250. – 255. M. Colić, nav. djelo, str. 32. – 33.

ta lokacija bila često kontrolirana od strane jugoslavenskog režima. Iz istog je razloga formirao i bazu u obližnjoj Nagykanizsi.¹²⁸

Ustaše su tih dana isplanirali još jedan atentat, ali ovoga su puta odlučili ukloniti samog kralja! Naime, u prosincu 1933. godine kralj Aleksandar je posjetio Zagreb pa je odlučeno da se tada provede njegova likvidacija s obzirom da su ga smatrali simbolom stradanja hrvatskog naroda. Za atentatora je izabran Petar Oreb s Korčule koji je prije toga kraće vrijeme boravio u Italiji u logoru gdje se vojnički obučavao i primio sve potrebne upute za izvršenje atentata. Po dolasku u Zagreb njega i Ivu Herenčića dočekali su ustaški simpatizeri Josip Begović i Antun Pogorelec koji su ih trebali sakriti od vlasti. No spletom okolnosti, toga je dana Oreb odustao od svoga nauma, a sutradan, za kada je prolongirao zadatak, vlasti su saznale što se sprema pa su ga na vrijeme uhitile. U sudskome procesu on i Begović osuđeni su na smrtne kazne, dok je Pogorelec dobio doživotnu kaznu zatvora. Herenčić je uspio pobjeći natrag u Italiju.¹²⁹

Tijekom istrage je Oreb „otkrio“ brojne važne podatke o ustaškim centrima u Italiji, Mađarskoj i Njemačkoj, koje zapravo nije niti mogao znati s obzirom da nije imao značajniju funkciju u organizaciji, pa je stoga Sadkovich zaključio kako je njegovo svjedočenje (jednako kao i u slučaju Jelke Pogorelec) bilo iskonstruirano od strane režima i njegovih obavještajnih službi kako bi se kompromitiralo Talijane i Mađare zbog njihove podrške ustašama.¹³⁰

Iako je Jugoslavija svoj diplomatski oslonac nalazila u Francuskoj, od kraja 1930. godine vođeni su tajni pregovori između kralja Aleksandra i Mussolinija. Jugoslavenski je kralj želio uspostaviti dugoročnu političku suradnju s Italijom, no glavni kamen spoticanja bila je Albanija. Talijani su, naime, smatrali da bi upravo oni trebali imati u Albaniji dominantan položaj, dok je Aleksandar u tome vidio talijansko okruživanje Jugoslavije. Sporazum na kraju nije bio potpisan i to prvenstveno zbog Albanije, a manje zbog talijanske podrške ustašama, iako je za vrijeme trajanja pregovora kralj Aleksandar saznao da je njegov nesuđeni atentator Oreb bio obučavan na talijanskom teritoriju. Na kraju je to ipak bio povod za prekid pregovora.¹³¹

¹²⁸ V. Šadek, nav. članak, str. 51.

¹²⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 129. – 130. M. Jareb, nav. djelo, str. 298. – 303.

¹³⁰ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 229.

¹³¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 132. – 143. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 103. – 115. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 16., 27.

S obzirom da je atentator Oreb u istrazi pred jugoslavenskim vlastima odao mnogo informacija, ustaški je logor iz Vischetta morao biti preseljen. Seljenje je, naravno, obavljeno u najvećoj tajnosti i to u veljači 1934. godine. Po novome, logor je premješten u Oliveto u općini Civitella in Val di Chiana (pokrajina Arezzo u Toskani). Ovdje su ustaše i dalje bili podijeljeni na dvije grupe: jednu je grupu još uvijek predvodio Babić, dok je drugoj vođa bio Josip Milković. Mnogi ljudi iz Milkovićeve grupe bili su zapravo simpatizeri Artukovića, no on više nije imao utjecaja.¹³²

U srpnju ili kolovozu 1934. godine logor se iz Oliveta opet selio i to u pokrajinu L'Aquila u regiji Abruzzo s obzirom da su navodno za njega saznali službenici jugoslavenskog veleposlanstva u Vatikanu. Ovdje u središtu Apenina ustaše su živjeli na tri lokacije međusobno udaljene oko deset kilometara. Jedni su živjeli u San Demetrio nei Vestini na jednom imanju, drugi na području općine Fontecchio u jednom nenastanjenom samostanu i treći u San Lorenzu također na nekom privatnom imanju. U trenutku preseljenja bilo ih je oko 450. Kao i uvijek do sada, i ovdje je nesloga kvarila atmosferu u logoru tako da su Dalmatinci bili odijeljeni od ostalih u San Demetriju.¹³³

U to se vrijeme počeo mijenjati talijanski vanjskopolitički smjer. Naime, Talijani su po novome postajali sve više skloni stabilnoj Jugoslaviji koja bi se mogla uklopiti u protunjemački sustav¹³⁴. Osim toga, stigao im je francuski prijedlog za pregovore koji su trebali popraviti njihove narušene odnose. S obzirom da je Francuska tada još uvijek bila smatrana zaštitnicom Jugoslavije, talijanske su vlasti u duhu nove politike naredile obustavljanje vojne obuke u ustaškim logorima u L'Aquili te je ustašama oduzeto oružje. U strahu da će Mussolini u potpunosti promijeniti svoju dotadašnju politiku prema Jugoslaviji i otkazati pomoć ustaškoj organizaciji, Pavelić je čak počeo razmišljati kako preseliti ustaše u druge zemlje, primjerice u Belgiju, ali i u Sjevernu i Južnu Ameriku. Zbog toga je poslao B. Jelića u SAD kako bi tamo pripremio uvjete za možebitno preseljenje. Bilo je očito kako je Italija tijekom 1934. godine počela ustašama uskraćivati političku potporu.¹³⁵

¹³² B. Krizman, nav. djelo, str. 148. – 149. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 180.

¹³³ B. Krizman, nav. djelo, str. 152. – 154.

¹³⁴ Poslije uspona Hitlera na vlast talijanskim je interesima prijetio njemački gospodarski i politički prodor u Istočnu i Središnju Europu te na Balkan zbog čega je Mussolini počeo Njemačku doživljavati kao veću prijetnju u podunavskom području nego Francusku ili Jugoslaviju. (J. Sadkovich, nav. djelo, str. 123., 270. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 36.)

¹³⁵ B. Krizman, nav. djelo, str. 153. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 179., 181., 250.

3.4. Velebitski (lički) „ustanak“

U jesen 1932. godine u organizaciji ustaškoga pokreta izveden je tzv. Velebitski „ustanak“. On je vjerojatno dogovoren ranije te godine na sastanku u austrijskom Spittalu kojem su prisustvovali Pavelić, Perčec i Servatzy. Prema tome, pripremljen je u inozemstvu od strane vodstva UHRO-a, a glavni mu je organizator bio Servatzy. U samome Gospiću i okolici ustaška je skupina bila prilično jaka, a činili su je, između ostalih, Andrija Artuković, Marko Došen i Juraj Juco Rukavina. Uoči „ustanka“ trebalo je privući što više domaćih ljudi iz okolnih sela, a čak se pokušavalo stupiti u kontakt i s vojskom, no bez značajnijeg uspjeha. Već u proljeće te godine počelo je prebacivanje oružja iz Italije, tj. iz Zadra i Rijeke, dok je u srpnju preko Zadra ušlo nekoliko naoružanih ustaša iz Bovegna koji su trebali zajedno s istomišljenicima iz ovoga kraja izvesti napad na žandarmerijsku postaju u selu Brušane kod Gospića. U literaturi postoje neslaganja oko točnog broja ustaša koji su sudjelovali u akciji, no sigurno ih je bilo desetak. U noći 6./7. rujna provedena je planirana akcija na žandarmerijsku stanicu kao i na privatne kuće njenih zapovjednika nakon čega je uslijedio bijeg ustaša prema Italiji, tj. u Zadar i dalje do logora u Bovegnu. Zanimljivo je da su Artuković i Došen pobjegli u Zadar već i prije samog „ustanka“¹³⁶. Reakcija režima na ovu ustašku akciju bila je brutalna te se postupalo na izuzetno grub i osvetnički način kako bi se uhitili atentatori i njihovi pomagači. Jedan je ustaša pri bijegu poginuo, a Juco Rukavina je uhićen te sljedeće godine osuđen na smrtu kaznu¹³⁷. Uz to, stradalo je brojno nedužno lokalno stanovništvo, a počinjena je i velika materijalna šteta.¹³⁸

Treba napomenuti da se ovdje nije radilo o ustanku u pravom smislu riječi¹³⁹, već o akciji koja je trebala izazvati zabrinutost kod režima, ali i snažnu promidžbu kod hrvatskog naroda i svjetske javnosti. I sami su ustaše na ovu akciju gledali kao na neku vrstu vojne vježbe za budućnost koja je trebala pokazati kako će reagirati neprijateljska strana. Mussolinija je također zanimalo kakve su mogućnosti dizanja ustanka u Hrvatskoj s obzirom da su tada talijansko – jugoslavenski odnosi bili vrlo loši, a zbog pitanja Albanije spominjao se čak i rat.

¹³⁶ Artuković je nedugo nakon ovih događaja imenovan za zapovjednika ustaških jedinica u Italiji. (B. Krizman, nav. djelo, str. 98.)

¹³⁷ J. Rukavina je osuđen zato jer je poticao na ustanak i sudjelovao u njegovoj organizaciji. Kralj mu je ipak ublažio kaznu i pretvorio je u doživotnu robiju. Nakon kraljeve smrti, namjesništvo mu je ponovno umanjilo kaznu i to na 20 godina zatvora. (R. Horvat, nav. djelo, str. 532. – 533.)

¹³⁸ B. Krizman, nav. djelo, str. 94. – 98. M. Jareb, nav. djelo, str. 281. – 291. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 219. – 221.

¹³⁹ I sam Moškov kasnije je tvrdio da to nije bio pokušaj ustanka, već se radilo o običnoj terorističkoj akciji koja je bila loše organizirana i neuspjela. No, ipak je taj događaj izazvao ogromne simpatije emigranata prema Paveliću koji su u njemu vidjeli jedinog odlučnog čovjeka u borbi za hrvatske ideale. (A. Moškov, nav. djelo, str. 79. – 80.)

Ustaškoj akciji u Lici prethodila je pojačana antijugoslavenska propaganda u Italiji pri čemu je posebno bilo isticano talijansko pravo na Dalmaciju.¹⁴⁰

Ustaški je pokret smatrao ovaj događaj svojim formalnim osnutkom, a sam ga je Pavelić neopravdano veličao: „Prvi pokušaj, kojim je učinjen prijelaz od priprema na izvršenje djela, izveden je odlično i iznad svakog neprijateljskog očekivanja. Hrabri ustaški velebitski tabor ponio se tako, da je svakog zadivio, a neprijatelja zaprepastio.“ Zbog toga je bila osmišljena čak i posebna kolajna za hrabrost kojom su odlikovani svi sudionici akcije („Velebitska kolajna za junaštvo“).¹⁴¹

Nakon Velebitskog „ustanka“ ustaška se teroristička aktivnost počela organizirati uglavnom preko Mađarske, odn. preko logora Janka – Puszta odakle su izabrani i atentatori koji su 1934. godine sudjelovali u ubojstvu kralja Aleksandra.¹⁴²

Krajem 1932. godine u Bresciji su se sastali Pavelić i suradnici kako bi analizirali nedavni „ustanak“ te odlučili što i kako dalje. Dogovorili su se da će se ubuduće slični ustanci organizirati iz domovine, a ne iz inozemstva te da će se za njih naoružanje pokušati nabaviti na teritoriju Jugoslavije jer se opet pokazalo da je bilo suviše teško dopremiti ga izvana. Također su odredili da se u inozemstvu neće stvarati neka veća ustaška vojska, već će naglasak biti na kvaliteti pa će se tako organizirati samo jedna ustaška legija, ali dobro izvježbana i moderno naoružana od strane Italije što je Pavelić već bio dogovorio s Mussolinijem. Ta je vojska trebala biti upotrijebljena u ratu protiv Jugoslavije kojeg bi pokrenula Italija, a koji bi ujedno doveo i do stvaranja nezavisne Hrvatske. Pavelić je tada tvrdio da se Hrvatska ne treba bojati Italije jer su njezini ciljevi usmjereni uglavnom prema Africi, a čak se nadao da će joj Zadar i Rijeka biti vraćeni!¹⁴³

¹⁴⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 281. – 282., 292. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 224. – 225. M. Colić, nav. djelo, str. 35.

¹⁴¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 97. M. Jareb, nav. djelo, str. 295.

¹⁴² V. Šadek, nav. članak, str. 50., 55.

¹⁴³ B. Krizman, nav. djelo, str. 98. – 99.

4. OD ATENTATA U MARSEILLESU

U kolovozu 1934. godine u Rimu su se sastali Pavelić i čelni čovjek VMRO-a Ivan Vanča Mihajlov. Tom su prilikom dogovorili novi pokušaj atentata na kralja Aleksandra i to za vrijeme njegovog posjeta Francuskoj iste godine. Ovog su puta odlučili izbjegavati suradnju s domovinskim ustašama jer je tako bila manja mogućnost da režim sazna za njihov plan. Pavelić je trebao pripremiti organizaciju atentata. Mihajlov je za ovu zadaću odredio već iskusnog atentatora Velička Georgijeva Kerina (koristio razna druga imena, npr. Vlada Černozemski, Vlada „Šofer“, itd.), dok su s ustaške strane izabrani Mijo Kralj, Ivan Rajić i Zvonko Pospišil koji su tada boravili u Mađarskoj, iako je logor Janka – Puszta već bio raspušten.¹⁴⁴

Osim Pavelića, ključnu ulogu u pripremi atentata imali su još Vjekoslav Servatzy i Eugen Dido Kvaternik koji je dopratio atentatore u Francusku te ih tamo dalje organizirao. No prije toga, Pavelić je poslao u Mađarsku Miju Bzika koji je trebao upoznati tamošnje ustaše sa zadatkom koji im je bio namijenjen, a kojemu su se oni morali bezuvjetno pokoriti. Atentatori su dobili na korištenje krivotvorene mađarske i čehoslovačke putovnice. U Parizu ih je Dido Kvaternik podijelio na dvije grupe: marsejsku kao glavnu, a činili su je Kerin i Kralj, i parišku kao rezervnu s Rajićem i Pospišilom. Oružje su im u Francusku prenijeli ustaša Ante Godina („Petar“) i njegova žena Stana („plava dama“)¹⁴⁵. Aleksandar je putovao brodom tako da se 9. listopada 1934. godine trebao iskrcati u Marseillesu gdje su ga onda planirali dočekati Kerin i Kralj, a ako ga oni ne bi uspjeli likvidirati, u Parizu bi drugu priliku imali Rajić i Pospišil. U međuvremenu su jugoslavenske obavještajne službe doznale da je kraljev život ugrožen, no on je svejedno odlučio iskrcati se u marsejskoj luci što je na kraju bilo kobno za njega. Naime, iz gomile, koja ga je došla pozdraviti, izdvojio se Veličko Georgijev Kerin i zapucao na njegov automobil¹⁴⁶. Pri tome su smrtno stradali i kralj i francuski ministar vanjskih poslova Barthou, ali i nekoliko ljudi iz okupljene mase. Sam Kerin je odmah ulovljen, no ubrzo je podlegao ozljedama zadobivenima prilikom uhićenja.¹⁴⁷

¹⁴⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 156. – 157. M. Jareb, nav. djelo, str. 304. – 306.

¹⁴⁵ S obzirom da istraga dugo nije mogla utvrditi njihov pravi identitet, u javnosti se stvorilo veliko zanimanje za tajanstvenu „plavu damu“, a kasnije je prema njoj Pavelić nazvao i svoj roman „Liepa plavka“. Napisao ga je u torinskom zatvoru, a objavljen je 1936. godine u Argentini. (M. Jareb, nav. djelo, str. 320. – 322.)

¹⁴⁶ Jugoslavenski je tisak tada prenio da su posljednje kraljeve riječi bile „Čuvajte mi Jugoslaviju.“, no teško je povjerovati da je u tim trenucima agonije uspio bilo što izgovoriti. (Isto, str. 312.)

¹⁴⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 157. – 159. M. Jareb, nav. djelo, str. 307. – 315.

Usljedi je istraga atentata tijekom koje su sva trojica ustaških atentatora ubrzo uhićeni. Na zahtjev francuskih vlasti 17. listopada uhićeni su u Torinu i Pavelić i E. Kvaternik kao glavni organizatori kraljevog ubojstva. Pavelića je razotkrio Zvonko Pospišil koji je u istrazi izjavio da mu je bilo uručeno Pavelićevo pismeno naređenje u kojem se od njega i kolega tražilo izvršavanje bilo koje naredbe, iako Pospišil tada još nije znao da se radi o atentatu na kralja. Tijekom istrage uhićeni su bili i Svetozar Pribićević i Radićev sin Vladimir koji su tada živjeli u Parizu kao politički emigranti. Istraga je bila vrlo iscrpna pa su jugoslavenske vlasti zatražile i privođenje Perčeca, Perčevića, Bzika, Artukovića, Budaka i Lorkovića. Artuković se, primjerice, branio¹⁴⁸ da on nikada nije sudjelovao u terorističkim akcijama, već je samo radio na ustaškoj propagandi. I Jelić je neko vrijeme bio zadržan u zatvoru u Torinu. Budak je tada bio na sigurnome u Italiji kamo ga je nekoliko dana prije atentata pozvao Pavelić jer je znao da će uslijediti brojna uhićenja istaknutih članova organizacije. Što se pak tiče Perčeca, njega su mađarske vlasti nakon atentata u Marseillesu u strogoj tajnosti prebacile u Italiju kako ga ne bi morale izručiti što bi ih dodatno kompromitiralo. Početkom 1935. godine, prema nalogu Pavelića, Servatzy ga je dao ubiti čime se Pavelić riješio svog konkurenta.¹⁴⁹

Prema Paveliću, kraljeva je smrt trebala dovesti do raspada Jugoslavije i uspostave nezavisne Hrvatske, no ispostavilo se da se je prevario jer je za ustašku organizaciju baš tada nastupilo najteže razdoblje. S obzirom da je Mussolini uvidio da očito neće doći do željenog ustanka u Hrvatskoj kojega je trebala, kako se nadao, inspirirati kraljeva smrt i s obzirom da se za vrijeme istrage otkrila talijanska potpora ustašama, Duce je bio prisiljen učiniti poteze koji su išli na štetu ustaškog pokreta, ali koji su trebali amnestirati Italiju pred svjetskom javnošću. On je zato naredio već spomenuto uhićenje Pavelića i E. Kvaternika kako bi, tobože, pokazao da ne podržava njihovu politiku te je proveo internaciju¹⁵⁰ ustaša iz kontinentalne Italije na vulkanski otok Lipari u blizini Sicilije čime je ustaška organizacija svedena tek na puko preživljavanje. Osim što su bili internirani, ustaše su već 14. listopada i potpuno razoružani.¹⁵¹

¹⁴⁸ Početkom 1935. godine francuske su ga vlasti, zbog sumnje u umiješanost u marsejski atentat, izručile Jugoslaviji gdje mu se sljedeće godine sudilo, ali je oslobođen te se odmah vratio u emigraciju. (D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, str. 11. – 12.)

¹⁴⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 159. – 186. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 105. – 106.

¹⁵⁰ U noći 18./19. studenoga 1934. godine većina talijanskih ustaša je vlakom prebačena u luku Civitavecchia, a potom brodom na otok Lipari u tamošnju tvrđavu. Prebacivanje je završeno u veljači 1935. godine. (M. Jareb, nav. djelo, str. 416. – 417.) Ustaše su povjerovali da ih se prebacuje u Hrvatsku gdje je tobože nakon atentata izbila revolucija. (J. Sadkovich, nav. djelo, str. 263.)

¹⁵¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 186. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 262. – 263.

Na ovaj su ih način talijanske vlasti izolirale kako bi ih mogle lakše nadzirati. Naime, do tada su vodeći ustaški dužnosnici živjeli diljem Italije, a samo su obični ustaše bili smješteni u logorima. Tako je na Liparima završio i Budak s obitelji, a također i Pavelićeva obitelj. U siječnju 1935. godine Pavelić je imenovao Budaka zapovjednikom novouspostavljenog ustaškog logora. Fikreta Jelić – Butić smatra da su Talijani prebacivanjem ustaša na Lipare spriječili njihovo osipanje i da su si tako sačuvali mogućnost da ih jednoga dana u budućnosti ponovno pokušaju upotrijebiti protiv Jugoslavije.¹⁵² Prema Sadkovichu, ustaše od ovog trenutka više nisu bili pod talijanskom zaštitom, nego su stavljeni u pritvor koji je trebao zaštititi njihove dotadašnje pokrovitelje pred osudom javnosti.¹⁵³

Atentat je zapravo uzrokovao naglo gašenje cjelokupne ustaško – domobranske djelatnosti u Europi, osim u Italiji, no i tamo je nastupio gotovo potpuni prestanak svakog javnog ustaškog djelovanja. Dalje su sa svojim radom nastavile samo organizacije „Hrvatskog domobrana“ u SAD-u i Južnoj Americi. Do kasnih 1930-ih, kada u domovini dolazi do jačanja proustaške i ustaške djelatnosti, jedino su one mogle javno djelovati na ustaško – domobranskoj promidžbi. Do manje obnove ustaško - domobranske djelatnosti došlo je u Njemačkoj i Austriji, ali nikada u ranijem opsegu.¹⁵⁴

Uvjeti u internaciji bili su vrlo loši. Ustašama je bio onemogućen svaki kontakt s vanjskim svijetom tako da nisu mogli dobivati informacije o svojim obiteljima u domovini. Uz to su cijelo vrijeme bili pod jakim nadzorom talijanskih vlasti. Prema poslijeratnom svjedočenju Ante Moškova, iz tvrđave se u početku nije smjelo izlaziti, osim nekih pojedinaca koji su živjeli u gradu. To su bili ustaški dužnosnici koji su smjeli živjeti izvan logora, a jedini je od njih Branimir Jelić izabrao ostanak u njemu. Na neke je ustaše izolacija tako djelovala da su zabilježeni i slučajevi samoubojstva. Tijekom 1936. godine u logoru se pojavio i tifus koji je odnio brojne ustaške živote što je dodatno utjecalo na pad morala. Iako su ustaše na Liparima živjeli vrlo skromno, neprestano su morali smanjivati svoje materijalne izdatke. Zbog svega navedenog, Pavelić im je iz zatvora uputio nekoliko poruka kojima ih je pozvao na strpljenje te da junački podnesu trenutne patnje jer da će se situacija uskoro ponovno okrenuti u njihovu korist.¹⁵⁵

¹⁵² M. Jareb, nav. djelo, str. 416. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 27.

¹⁵³ J. Sadkovich, nav. djelo, str. 266.

¹⁵⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 341. – 343., 415. – 416.

¹⁵⁵ M. Jareb, nav. djelo, str. 419. – 420., 424. B. Krizman, nav. djelo, str. 187. – 188., 233. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 283. – 284.

Stalne svađe između pojedinih grupa ovdje su doživjele svoj vrhunac. Većina se, naime, okupljala oko Jelića, dok su drugoj grupi vođe bili Budak i Babić. Razlozi neslaganja bili su brojni, ali je glavni bio taj što je Jelić kao Dalmatinac bio vrlo skeptičan prema Talijanima i njihovim teritorijalnim aspiracijama pa je tako oko sebe okupio sve Dalmatince u logoru, dok je, s druge strane, Budak u to vrijeme izrazito simpatizirao talijansku politiku. Osim toga, Jeliću se zamjeralo što nije položio ustašku zakletvu pa ga je stoga Budakova i Babićeva grupa smatrala pretendentom na Pavelićevu vodeću ulogu u organizaciji. Budaku su pak protivnici prigovarali da loše upravlja logorom pa je jedna skupina čak zatražila da umjesto njega Talijani preuzmu zapovjedništvo logora. Na ove je podjele reagirao i sam Pavelić izdajući odredbu kojom zabranjuje bilo kakva grupiranja te naglašava važnost zajedništva i sloge, no unatoč tome kasnije je došlo čak i do sukoba između Budaka i Babića. Osim toga, u logoru je sve izraženija bila i podjela na dvije frakcije – na propavelićevsku i promačekovsku (frankovci i radićevci). Naposljetku je pala odluka da se radi smirivanja situacije u rujnu 1935. godine skupina od 26-ero ustaša preseli u mjesto Canetto (također na otoku Lipari).¹⁵⁶

U liparskom logoru Budak je odlučio poraditi na obrazovanju ustaša pa je tako pokrenuo tečaj za nepismene, ali i posebnu prilagođenu nastavu koja je odgovarala programu četverogodišnje gimnazije pri čemu su osobito važni bili predmeti hrvatski jezik i povijest. Nastavu su im držali njihovi kolege studenti, koji su bili u manjini, dok su većinu činili poluobrazovani seljaci i radnici. Moškov je kasnije svjedočio kako je ovakvu obrazovnu strukturu logora zahtijevao sam Pavelić jer se bojao da bi intelektualci („mudrijaši“ kako ih je on nazivao) lako mogli proniknuti u sve tajne njegovih odnosa s Talijanima. Draži su mu bili neobrazovani koji su ga slijepo slijedili bez razmišljanja i kritiziranja njegovih postupaka uvjereni u njegovu nepogrešivost i opravdanost stroge discipline.¹⁵⁷

Na Lipare su uskoro počeli stizati i pristalice ustaškog pokreta iz drugih zemalja, posebice iz Belgije, jer su bili ili protjerani, a nisu se usudili vratiti u domovinu, ili pak zato jer su se bojali uhićenja povezanih s atentatom u Marseillesu. Tako je prema jednom jugoslavenskom izvješću na Liparima krajem 1934. godine bilo ukupno 508 muškaraca, žena i djece

¹⁵⁶ M. Jareb, nav. djelo, str. 420. – 423. A. Moškov, nav. djelo, str. 117. – 126. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 108. – 116.

¹⁵⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 201. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 30. A. Moškov, nav. djelo, str. 142. – 143., 201. – 204.

(uključivo, dakle, i obitelji dužnosnika). Općenito se podaci o broju ustaša na Liparima razlikuju, no okvirno se može reći da je njihov broj iznosio između 500 i 550.¹⁵⁸

U veljači 1937. godine Eugen Kvaternik je zamijenio Budaka na mjestu zapovjednika liparskog logora. Budak se tada preselio u Messinu na Siciliji, a odatle ubrzo u Salerno kod Napulja (Kampanija) gdje je živio do povratka u domovinu sredinom 1938. godine. Odlazak s Lipara označio je i kraj njegovog političkog rada u emigraciji.¹⁵⁹

Nakon marsejskoga atentata u Italiju su bili premješteni i ustaše iz Mađarske i to u Kalabriju te na Sardiniju. Među njima su bili i Perčec i Servatzy. Kasnije je ova skupina premještena u Toskanu u mjesto Lucca. O njezinoj izoliranosti svjedoči podatak prema kojemu za nju dugo nije znao ni sam Pavelić.¹⁶⁰

Kako je istraga marsejskoga atentata pokazala nedvojbenu umiješanost mađarskih vlasti, Jugoslavija je, na čelu s namjesnikom knezom Pavlom, odlučila u studenome 1934. godine pokrenuti sudski postupak protiv Mađarske pred Ligom naroda. Unatoč tome što je bila evidentna i talijanska uloga u atentatu, francuske su vlasti, počevši tada provoditi novu, pomirljiviju politiku prema Italiji¹⁶¹, zatražile od Jugoslavije da odustane od sličnog sudskog procesa protiv nje. Jugoslavija je svoje optužbe temeljila na sljedećim elementima: isticala je da su mađarski časnici sudjelovali u terorističkoj obuci ustaša, zatim da su mađarske vlasti financirale njihove terorističke akcije, a isto tako da su im izdavale i svoje putovnice te da su, na kraju krajeva, atentatori Kralj, Rajić i Pospišil u Francusku bili poslani upravo iz Mađarske. Mađari su tvrdili da nisu znali koji su stvarni ciljevi ustaša te su poricali svoju umiješanost u atentat. Također su izjavili da Janka – Pusztu nije bio logor za obuku terorista, nego privatni posjed na kojem su hrvatski emigranti bili zaposleni kao obični poljoprivredni radnici. Kao dokaz da su bili voljni surađivati s jugoslavenskim vlastima, naglasili su da su do tog trenutka već raspustili Janka – Pusztu¹⁶² (točnije u periodu od travnja do početka listopada 1934. godine). Cijeli je proces završio tako da je Jugoslavija u svibnju 1935. godine povukla tužbu protiv Mađarske što je bilo objašnjeno njenom susretljivošću kao i željom za boljim

¹⁵⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 260., 417. – 418. B. Krizman, nav. djelo, str. 192.

¹⁵⁹ M. Jareb, nav. djelo, str. 424.

¹⁶⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 235. M. Jareb, nav. djelo, str. 427. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 292. – 293.

¹⁶¹ Francuska je tada nastojala privući Italiju u krug zemalja koje bi činile svojevrсни kordon oko Hitlerove Njemačke. (M. Jareb, nav. djelo, str. 325. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 98.)

¹⁶² Raspuštanje Janka – Puszte imalo je veze s raspadom ustaške mreže u Podravini u proljeće 1934. godine čime je logor izgubio priljev novih članova kao i vezu s domovinom. Naime, nakon što se podravski ustaša Stjepan Petrović, bježeći pred ustaškim sudom koji ga je osudio na smrtnu kaznu zbog neizvršavanja jedne terorističke akcije, predao jugoslavenskim vlastima, uslijedila su brojna uhićenja njegovih istomišljenika. (Ž. Krušel, nav. djelo, str. 23. - 26.)

odnosima između dviju strana. U stvarnosti je veliku ulogu odigrala Italija koja je srčano branila Mađarsku pred Ligom naroda tvrdeći da su Mađari ispunili sve svoje obaveze prema Jugoslaviji. Cijela je situacija duboko razočarala Jugoslaviju, a posebice pasivno držanje njene dotadašnje saveznice Francuske kao i Velike Britanije.¹⁶³

Iako su ustaše tvrdili da su atentat izveli bez ičije pomoći i kao čin samoobrane hrvatskog naroda, Italija i Mađarska¹⁶⁴ su svejedno trebale snositi barem moralnu i neizravnu odgovornost zbog svoje potpore i zaštite ustaškog pokreta.¹⁶⁵

Nešto više od godinu dana nakon atentata u Marseillesu započeo je u francuskom Aix-en-Provenceu sudski proces protiv atentatora Kralja, Pospišila i Rajića. Njihovu su obranu financirale organizacije „Hrvatskog domobrana“ iz SAD-a. Odvjetnici optuženih (najprije Desbons pa de Saint-Auban) obranu su temeljili na tezi o političkoj motiviranosti atentata, odn. tvrdili su da se atentatom htjelo pokazati patnje hrvatskoga naroda u jugoslavenskoj državi. Nakon nekoliko mjeseci suđenja izrečene su im doživotne kazne zatvora s prisilnim radom¹⁶⁶. Navodno ih je porota htjela čak i osloboditi krivnje s obzirom da su oni bili samo izvršitelji, a ne nalogodavci, no onda je intervenirao predsjednik suda tražeći osudu jer bi se u protivnome jugoslavenske vlasti silno razočarale u Francuzima. Istovremeno se u odsutnosti sudilo i Paveliću, E. Kvaterniku i Perčeviću kao organizatorima atentata, a njihove su kazne bile smrtno. Tijekom suđenja se, u duhu nove francuske politike prema Italiji, predsjednik suda silno trudio da se ne spominje odgovornost Italije u atentatu, ali niti francuski propusti pri kraljevom osiguranju kao i kasnije kod hvatanja Kerina.¹⁶⁷

Nakon što je u zatvoru u Torinu proveo godinu i pol dana (Italija ga je cijelo vrijeme odbijala izručiti francuskim vlastima), Mussolini je odlučio pustiti Pavelića na slobodu. To se dogodilo u ožujku ili travnju 1936. godine, odn. nakon donošenja presude u Aixu. Po izlasku iz zatvora Pavelić je odmah pokušao uspostaviti kontakte s različitim ustaškim centrima izvan Italije jer su oni nakon marsejskoga atentata bili skroz obustavljeni. Tako je zajedno s Jelićem

¹⁶³ B. Krizman, nav. djelo, str. 202. – 224. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 238. – 239., 254. – 256.

¹⁶⁴ U literaturi postoje i neke tvrdnje prema kojima su atentat u Marseillesu naložile njemačke vlasti pri čemu je cilj zapravo bio ukloniti francuskog ministra vanjskih poslova Barthoua jer je htio izolirati Hitlerovu Njemačku. Prema toj su teoriji ustaše bili samo izvršitelji njemačkog naloga. (M. Jareb, nav. djelo, str. 327. – 335.)

¹⁶⁵ J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 103. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 238. – 242.

¹⁶⁶ Pospišil i Kralj umrli su u francuskom zatvoru za vrijeme njemačke okupacije, dok je Rajić pušten krajem 1941. ili početkom 1942. godine uz njemačku intervenciju na zahtjev NDH. Vratio se u domovinu gdje je umro već 1944. godine u nejasnim okolnostima. (M. Jareb, nav. djelo, str. 332. – 334.)

¹⁶⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 224. – 231. M. Jareb, nav. djelo, str. 336. – 341.

započeo obnovu ustaškog djelovanja u Njemačkoj, a obnovio je i suradnju s Mađarskom revizionističkom ligom.¹⁶⁸

Čini se da se u to vrijeme i sam Pavelić razočarao talijanskom politikom prema ustaškom pokretu pa je možda baš i zbog toga potaknuo Jelića na obnovu rada u Njemačkoj. Uz to je potkraj 1936. godine napisao raspravu „*Die kroatische Frage*“ („*Hrvatsko pitanje*“) kojom je odlučio upoznati njemačke političke krugove s hrvatskim težnjama te zatražiti od njih podršku. Ova je rasprava tek početkom travnja 1941. godine stigla do Nijemaca s obzirom da su do tada njemačke nacionalsocijalističke vlasti radije podržavale dobre odnose s Kraljevinom Jugoslavijom nego s ustašama. To se vidi i iz činjenice da su jedno vrijeme u njemačkoj internaciji proveli Lorković, Artuković, Jelić i Perčević.¹⁶⁹

U „*Die kroatische Frage*“ Pavelić je Nijemcima ponudio suradnju na rušenju poslijeratnog europskog poretka s obzirom da je i Hrvatskoj i Njemačkoj on uzrokovao štetu. Nadalje kaže da je potpuna neistina da su Hrvati i Srbi jedan narod te da Hrvati uopće nisu Slaveni već Goti i da zato i odbijaju jugoslavenstvo. Isto tako naglašava da je Hrvatska sposobna za samostalan život izvan Jugoslavije jer upravo na njoj i počiva sva snaga i moć zajedničke države. Osim toga, napominje da su Hrvati jedini narod kojemu nakon poraza u Prvom svjetskom ratu nije bilo dopušteno naoružanje čak ni nakon stanovitog vremena pa su zato morali izabrati put revolucionarnog djelovanja kako bi postigli svoju slobodu. Na kraju je još nabrojio glavne neprijatelje hrvatskog oslobodilačkog pokreta. To su srpska državna vlast, međunarodno slobodno zidarstvo, židovstvo i komunizam.¹⁷⁰

¹⁶⁸ B. Krizman, nav. djelo, str. 231. – 232., 245. M. Jareb, nav. djelo, str. 428. – 429. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 301.

¹⁶⁹ M. Jareb, nav. djelo, str. 417., 429. – 432. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 33. J. Jareb, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, str. 126. – 129.

¹⁷⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 235. – 245.

5. OD SPORAZUMA STOJADINOVIĆ - CIANO

Nakon smrti kralja Aleksandra vlast su, umjesto njegovog maloljetnog sina Petra, preuzeli namjesnici (namjesničko vijeće) koje je Aleksandar već ranije oporučno odredio s obzirom da je naslućivao svoju skorašnju smrt u atentatu. Bili su to njegov bratić knez Pavle Karađorđević, zatim senator i ministar prosvjete Radenko Stanković te ban Savske banovine Ivo Perović, no sva je vlast *de facto* bila u rukama kneza Pavla. Od tog se trenutka počinje mijenjati smjer vanjske politike Jugoslavije, odn. kao novi cilj postavlja se uspostava boljih odnosa s Italijom te sklapanje sporazuma s njom, a uz to dolazi i do približavanja Njemačkoj, posebno na ekonomskom planu. Istovremeno se Jugoslavija počinje udaljavati od Male Antante i Francuske, no s Velikom Britanijom Pavle je i dalje nastavljao svoje dobre odnose. Kako bi provodio ovu novu politiku, knez je sredinom 1935. godine imenovao novog premijera i ministra vanjskih poslova Milana Stojadinovića.¹⁷¹

Na unutrašnjem planu kraljeva je smrt popravila položaj nesrpskih naroda s obzirom da knez Pavle nije nastavio s diktaturom. Tako je ponovno obnovljen politički i javni život u zemlji pa je oporba mogla slobodnije djelovati. Sa svojim su radom mogla nastaviti i brojna nacionalna društva i udruge. Nova je situacija išla na ruku i HSS-u i simpatizerima ustaške organizacije u domovini koji su se sada mogli legalno okupljati.¹⁷²

I talijanskim je vlastima bilo jasno da ustaška organizacija očito ne može pokrenuti revolucionarnu atmosferu u Hrvatskoj tako da više nisu imali koristi od nje pa su i sami tijekom 1936. godine pokrenuli proces približavanja Jugoslaviji. Od lipnja je na mjestu talijanskog ministra vanjskih poslova bio Galeazzo Ciano koji je dodatno olakšao talijansko – jugoslavensko zbližavanje.¹⁷³

Njemačka je u jesen 1936. godine prvi puta izjavila da nju ne zanima prostor Sredozemlja (uključivo dakle i Jugoslaviju) te da u njemu privilegirani položaj treba imati Italija. Isto je tako isticala da će, ako dođe do novog velikog rata, od Jugoslavije zahtijevati samo neutralnost, a zauzvrat će joj garantirati njene granice. Zauzvrat je za sebe zatražila slobodne ruke u pravcu istoka te u prostoru Baltika.¹⁷⁴

¹⁷¹ I. Goldstein, nav. djelo, str. 153. – 154. B. Krizman, nav. djelo, str. 265. – 266. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 272.

¹⁷² M. Jareb, nav. djelo, str. 342. – 343., 458. – 459.

¹⁷³ Isto, str. 433. – 434.

¹⁷⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 266. – 267. M. Colić, nav. djelo, str. 73. – 74.

Točke prijepora između Italije i Jugoslavije bile su brojne, no najvažnija su se pokazala tri pitanja: ustaška organizacija, Albanija i nacionalne manjine. Unatoč tome dvije su strane 25. ožujka 1937. godine uspjele pronaći zajednički jezik. Toga su dana premijer Stojadinović i talijanski ministar vanjskih poslova Ciano potpisali Beogradske ugovore koji su se sastojali od političkog i ekonomskog sporazuma. Između ostaloga, dogovorili su obostrano poštivanje granica kao i to da će međusobne probleme rješavati miroljubivo i kroz pregovore. Za ustašku organizaciju u Italiji najvažniji je bio četvrti članak kojim je ona trebala biti likvidirana. Obje su se strane složile da „na svom teritoriju neće trpjeti ni pomagati na bilo koji način ma kakvu aktivnost koja bi bila uperena protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge strane – ugovornice“. Također je dogovoreno da će vođe ustaške organizacije biti internirani kao i to da se ustašama u Italiji neće suditi, nego će se oni koji žele moći vratiti u Jugoslaviju ako im tamošnje vlasti to dopuste¹⁷⁵. Ostali će ustaše biti upućeni u talijanske kolonije u svojstvu radnika ili će ostati u Italiji i biti i dalje pod policijskim nadzorom.¹⁷⁶

Pod utjecajem ovog sporazuma i talijanske prisile, Pavelić je odredbom od 1. travnja 1937. godine morao raspustiti ustašku organizaciju u Italiji, ali uz izražavanje nade da će za izvjesno vrijeme njihov cilj ipak biti ostvaren. Talijanske su vlasti odmah počele provoditi raseljavanje ustaša. Njih otprilike petstotinjak (do tada svi na Liparima) bilo je konfinirano na otocima Lipari, Stromboli i Gigliju te u 12 drugih pokrajina. Oni istaknutiji, osim Pavelića, bili su poslani u konfinaciju u skupinama po dvoje u pojedina veća mjesta, dok su ostali konfinirani u većim grupama. Na Liparima su tako ostali samo obični ustaše. Pavelić je konfiniran u Sieni, Budak u Salernu, E. Kvaternik u Iserniji (Molise), a Servatzy u Lucci. Ustaše su ponovno bili prisiljeni na izolaciju s obzirom da nijedna grupa nije znala kamo su upućene ostale grupe. Pri tome su ih lokalne vlasti morale strogo nadgledati. Iz jednoga pisma konfiniranog ustaše Josipa Milkovića saznajemo kako su od talijanskih vlasti bili tretirani kao najobičniji zarobljenici te im je bilo zabranjeno svako kretanje kao i međusobni kontakti. Vodeći ustaše imali su puno povlašteniji tretman pa su za Pavelićevo i Budakovo mjesto konfinacije izabrani oni gradovi u kojima su njihova djeca mogla nastaviti školovanje. Uz to je Pavelić od Italije primao plaću kao politički umirovljenik.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Za repatrijaciju emigranata, koji nisu bili povezani s terorističkim akcijama, u Rimu je bio postavljen posebni izaslanik jugoslavenskog MUP-a Sava Ćirković kojega je ubrzo zamijenio Vladeta Milićević. (M. Jareb, nav. djelo, str. 435.)

¹⁷⁶ B. Krizman, nav. djelo, str. 269. – 279.

¹⁷⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 281. – 283., 294. – 295., 300. M. Jareb, nav. djelo, str. 436. – 437. J. Sadkovich, nav. djelo, str. 295.

Za razdoblje od 1937. do 1941. godine, a pogotovo za razdoblje do početka 1940., Mijo Bzik je koristio sintagmu „velika ustaška šutnja“ čime je htio dočarati gotovo potpuni prestanak svake ustaške djelatnosti. Tako je za ustaše nastupilo još teže razdoblje nego nakon marsejskog atentata.¹⁷⁸

Unatoč tome, Pavelićevo djelovanje u Italiji opet nije bilo skroz prekinuto. Tako je on 1937. godine izradio studiju pod naslovom „*Politički položaj*“ u kojoj je navijestio da će uskoro sasvim sigurno doći do novog rata s obzirom da su mnoge države nezadovoljne svojim položajem koji je proizašao iz mirovnih ugovora s kraja Prvog svjetskog rata.¹⁷⁹ Sljedeće je godine pod pseudonimom A. S. Mrzlodorski objavio knjigu „*Errori e Orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo*“ („*Strahote zabluda. Komunistički i boljševički u Rusiji i u svijetu*“) u kojoj je pisao o opasnostima komunizma kojemu se jedino mogu oduprijeti fašistički režimi. Talijanske su vlasti ipak zaplijenile prvo izdanje ove knjige.¹⁸⁰

U srpnju 1938. godine u domovinu se, na temelju Beogradskih ugovora i bez Pavelićevog znanja, vratio Mile Budak nakon što je pet godina proveo u ustaškoj emigraciji¹⁸¹. Njegov je povratak neugodno iznenadio nacionalističke krugove u Hrvatskoj, a pogotovo su ih razočarala njegova nova razmišljanja. Budak je tada izjavio kako više nije separatist te da je emigracija izgubila svaki smisao nakon što su Jugoslavija i Italija postigle sporazum. Posebno je zanimljiv bio njegov novi stav prema kojem se „hrvatsko pitanje“ može riješiti jedino unutar Jugoslavije! On je tada počeo pokazivati nepovjerenje prema Talijanima zbog pitanja Dalmacije pa je vjerovao da bi se uz pomoć Beograda, s kojim je tek trebalo postići dogovor, Hrvati mogli suprotstaviti talijanskim pretenzijama. Osim toga, tvrdio je da ne želi snositi odgovornost za Pavelićev terorizam jer on ne podržava takav način borbe.¹⁸²

Pošto je Budak pripadao grupi vodećih ustaša, jugoslavenske su vlasti vjerovale da će njegova odluka o napuštanju emigracije utjecati na „niže“ ustaše zbog čega će s vremenom definitivno doći do, kako su se nadali, osipanja ustaške organizacije. Uz to je Budak pozvao i svoga sina Zvonimira, koji je živio u SAD-u i tamo pomagao izdavanje emigrantskih listova,

¹⁷⁸ M. Jareb, nav. djelo, str. 436.

¹⁷⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 298. – 299.

¹⁸⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 443. – 445. A. Vojinović, nav. djelo, str. 70. – 71.

¹⁸¹ Prije toga Budak se u lipnju u Italiji susreo sa Stojadinovićem. On mu je savjetovao da napusti Pavelićevu politiku i potakne ostale hrvatske nacionaliste na suradnju s Beogradom. Također je i Mačeka trebao privoljeti na isto. (N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 35. M. Colić, nav. djelo, str. 52.)

¹⁸² B. Krizman, nav. djelo, str. 301. – 312. M. Jareb, nav. djelo, str. 439. – 442. I. Petrinović, nav. djelo, str. 74. – 75., 81.

da se također vrati u domovinu. Time je i tamošnja domobranska organizacija trebala biti postupno likvidirana. Jugoslavenske su vlasti radile i na što bržem povratku Josipa Milkovića, Pavelićevog tajnika. On je kao intelektualac i istaknuti član pokreta trebao, kao i Budak, motivirati ostale članove na povratak u zemlju. Povratak ustaša u domovinu odvijao se od kraja 1937. do sredine 1939. godine i u tom ih se periodu vratilo oko 260, dok ih je u Italiji ostalo još oko 250. Nekolicina njih vratila se tada i iz Njemačke (npr. Lorković).¹⁸³

No vrlo brzo po povratku, jedan dio bivših ustaških emigranata, pa tako i Budak, započeo je s ilegalnim ustaškim radom! On je navodno doista mislio nastaviti suradnju s Mačekom, koju su imali i prije njegovog odlaska u emigraciju 1933. godine, no onda se ipak predomislio jer je uvidio da je Maček u međuvremenu počeo previše surađivati s Beogradom. Osim toga, Budak se ponovno počeo zalagati za hrvatsko oslanjanje na Italiju i Njemačku što je za Mačeka bilo neprihvatljivo. Tako je, potpuno suprotno očekivanjima jugoslavenskoga režima, Budakov povratak u Hrvatsku uzrokovao ponovno buđenje ustaštva. Jedino je razlika bila u tome što se sada težište akcije preselilo iz inozemstva u domovinu s obzirom da im je vani rad bio onemogućen. Budak tada postaje vodeća osoba domovinskog ustaštva, a uz to mu se od ovoga trenutka počinje priključivati i desno krilo Mačekovog HSS-a koje je bilo nezadovoljno njegovom politikom.¹⁸⁴

M. Jareb smatra da Budakova kratkotrajna promjena političkoga smjera uoči njegovog povratka iz emigracije nije bila iskrena, već da se isključivo radilo o oportunističkom potezu koji mu je trebao omogućiti lakši povratak u zemlju. Naime, tada se u domovini moglo slobodnije politički djelovati pa mu je i bilo u interesu da se vrati, dok je, s druge strane, situacija za ustašku organizaciju u Italiji od proljeća 1937. godine bila izrazito nepovoljna.¹⁸⁵

U veljači 1939. godine Budak je pokrenuo izdavanje tjednika „*Hrvatski narod*“ zastupajući u njemu ideju „apsolutnog ostvarenja hrvatske državnosti“. List je okupljao i nacionalističke elemente i nezadovoljnike iz HSS-a koji su se protivili Mačekovom sporazumaštvu, a članci su mu redovito imali germanofilski karakter. U rujnu iste godine Budak je u Zagrebu zajedno sa Slavkom Kvaternikom utemeljio¹⁸⁶ još i štednu i pripomoćnu

¹⁸³ B. Krizman, nav. djelo, str. 302. – 307. M. Jareb, nav. djelo, str. 441. – 443. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 46.

¹⁸⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 441., 517. – 518. I. Petrinović, nav. djelo, str. 81. – 83. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 49.

¹⁸⁵ M. Jareb, nav. djelo, str. 518. – 519.

¹⁸⁶ S. Kvaternik je izjavio da su na osnivanju „Uzdanice“ radili on, Mirko Puk, Mirko Jerec, Nikola Kaić i Jozo Dumandžić, a da se Budak vratio iz emigracije u trenutku kada je veći dio posla već bio obavljen. Unatoč tome,

zadrugu „Uzdanicu“ kojoj je službena zadaća bila da pruža materijalnu pomoć svojim članovima koji su na bilo koji način bili ugroženi od strane režima. U stvarnosti je bila zamišljena kao politička organizacija koja je trebala predstavljati opoziciju Mačeku. Njezino je djelovanje bilo uglavnom legalno, iako je potajno radila i na formiranju ilegalnih ustaških rojeva. Budak ju je kasnije okarakterizirao kao zametak ustaške organizacije u domovini, odn. kao organizaciju koja je trebala okupiti i evidentirati pristaše ustaštva, dok je S. Kvaternik tvrdio da je samo manji dio njenih članova bio povezan s Pavelićem pa da prema tome „Uzdanica“ nikako nije mogla biti podružnicom ustaške organizacije. S. Kvaternik ipak nije osporavao njeno zalaganje za samostalnu hrvatsku državu. Mario Jareb smatra da je Budakova verzija točnija s obzirom da je većina vodećih ljudi „Uzdanice“ već tada i formalno pripadala ustaškoj organizaciji. Članstvo „Uzdanice“ se prikupljalo preko izvjestitelja s terena koji su morali ispitati privatni život te političku prošlost svakog potencijalnog člana.¹⁸⁷

Već i prije povratka emigranata iz Italije, u domovini su 1937. godine formirane manje ustaške skupine, doduše ilegalne. One su i formalno bile dio UHRO-a jer su njihovi članovi položili ustašku prisegu. Među njima su se isticali Božidar Kavran, Ivan Kirin, Drago Gregorić i dr. Oni su, dakle, predstavljali jezgru ustaške organizacije u domovini koja se tada tek počela oblikovati. Prekretnica u djelovanju domovinskih ustaša dogodila se upravo s povratkom Budaka i ostalih iz Italije. S obzirom da je dio povratnika nastavio ustaški djelovati, time su postojeće proustaške skupine¹⁸⁸ te malobrojne ilegalne skupine UHRO-a dobile znatnu pomoć. Zahvaljujući tome ustaška je organizacija ponovno oživjela pa se otada glavnina ustaškog rada odvijala u domovini.¹⁸⁹

Ove dvije ustaške skupine (dakle, ilegalne skupine iz 1937. godine i povratnici) ipak nisu zajedno djelovale tako da je uoči uspostave NDH domovinska ustaška organizacija imala dva krila. Većina je ipak pripadala krilu oko Budaka, S. Kvaternika, „Uzdanice“ i „*Hrvatskog naroda*“. Ono je uglavnom djelovalo legalno, dok je drugo krilo oko Kavrana, Kirina,

upravo je Budak, zbog svoje reputacije, prepoznat kao pogodna ličnost za čelnog čovjeka „Uzdanice“. (N. Kisić – Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 107. – 108.)

¹⁸⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 312. – 315. M. Jareb, nav. djelo, str. 525. – 542. N. Kisić – Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 107. – 108.

¹⁸⁸ U drugoj polovici 1930-ih zagrebačko je Sveučilište postalo žarištem proustaškog djelovanja u domovini. Najpoznatije nacionalističko studentsko društvo bilo je „Kulturno akademsko društvo August Šenoa“ čiji su istaknuti članovi kasnije pristupili ustaškoj organizaciji. Ovo je društvo ubrzo prevladalo u gotovo svim stručnim organizacijama na pojedinim fakultetima. (R. Horvat, nav. djelo, str. 584. – 585. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 43.) Ustaška se ideologija širila i preko raznih društava koja su bila pod utjecajem katoličke Crkve („Eugen Kvaternik“, „Domagoj“ i dr.). Društvo „Kranjčević“ s centrom u Sarajevu imalo je sličan zadatak za područje Bosne i Hercegovine. (M. Colić, nav. djelo, str. 60. – 62.)

¹⁸⁹ M. Jareb, nav. djelo, str. 499. – 500., 508., 516. – 517.

Gregorića i dr. inzistiralo na ilegalnom radu. Osim prema načinu rada, ove su se dvije skupine razlikovale i prema vanjskopolitičkoj orijentaciji. Tako je Budakova skupina bila germanofilska, dok je skupina oko Kavrana bila uvjerena da će Njemačka izgubiti rat i da se zbog toga UHRO ne smije previše vezati uz nju.¹⁹⁰

Osim proustaških i ustaških skupina u domovini su tijekom 1930-ih godina djelovale razne druge nacionalističke grupe koje nisu imale veze s ustaštvom, ali ih je ratna ustaška promidžba redovito svrstavala pod svoje ime. Pripadnici svih tih grupa redovito su nazivani frankovcima, iako većina njih nije nikada bila ni članovima ni pristašama nekadašnjeg HSP-a. Unatoč tome, sve nacionalističke skupine povezivao je isti cilj, a to je bila uspostava samostalne i neovisne hrvatske države kao i odbacivanje bilo kakvih pregovora sa srpskom stranom. Zbog toga je ponekad teško razlučiti pravu ustašku djelatnost od općenite djelatnosti hrvatskih nacionalista.¹⁹¹

Iako je knez Pavle bio zadovoljan dobrim odnosima s Berlinom i Rimom, ipak je odlučio zaustaviti još jače vezanje Jugoslavije uz Osovinu (i dalje je bio izrazito sklon Britancima) pa je u veljači 1939. godine pokrenuo smjenu Stojadinovića kao glavnog zagovaratelja takve politike. Uz to je Stojadinovićevo držanje postalo predominantno i gotovo diktatorsko te je sve očitija bila njegova želja da za sebe osigura što više vlasti. Za novog je premijera knez postavio Dragišu Cvetkovića koji je trebao izvršavati sve njegove naloge.¹⁹²

Stojadinovićevo je smjena kod nekih talijanskih političkih krugova ponovno pobudila razmišljanja o razbijanju Jugoslavije, iako je službena talijanska politika i dalje javno isticala privrženost ugovoru iz 1937. godine. Ovog su se puta (svibanj 1939. godine) Talijani obratili Mačeku predloživši mu da odbaci svaki sporazum s Beogradom i podigne pobunu u zemlji koju bi oni dodatno pomogli, a sve s krajnjim ciljem uspostave nezavisne hrvatske države „u savezu s Rimom“. Osim toga, plašilo ih je da bi se Maček možda mogao okrenuti Njemačkoj i posredovanjem Berlina proglasiti samostalnu državu čime bi svi raniji talijanski sporazumi zaključeni s Pavelićem bili stavljeni van snage. S obzirom da su ponuđeni uvjeti¹⁹³ bili vrlo nepovoljni, Maček ih je odmah odbio te se prestrašen takvim talijanskim idejama okrenuo

¹⁹⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 542. – 544.

¹⁹¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 456. – 458. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 44., 48.

¹⁹² I. Goldstein, nav. djelo, str. 188. B. Krizman, nav. djelo, str. 319.

¹⁹³ Hrvatska bi imala svoju vladu, ali bi ministri vanjskih poslova i obrane bili zajednički. Osim toga, Italija bi mogla držati svoje vojne snage na hrvatskom teritoriju gdje bi imala i svog generalnog namjesnika. Nakon nekog vremena dvije bi zemlje ušle i u personalnu uniju. (M. Jareb, nav. djelo, str. 446.) Maček je kasnije tvrdio da Talijani nisu tražili da organizira pobunu, već da u slučaju rata proglasi nezavisnost i u pomoć pozove njihovu vojsku. (J. Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 62. – 63.)

sporazumu s Cvetkovićem. Eugen D. Kvaternik kasnije je komentirao da su Talijani tada Hrvatima ponudili zamjenu srpske okupacije s talijanskom i svoga kralja umjesto srpskoga.¹⁹⁴

Svega nekoliko dana uoči početka Drugog svjetskog rata, 26. kolovoza 1939. godine sporazumom između Cvetkovića i Mačeka stvorena je Banovina Hrvatska kojom su hrvatski krajevi dobili autonomiju unutar Kraljevine Jugoslavije, a Maček je postao potpredsjednikom jugoslavenske vlade. Knez Pavle se nadao da je „hrvatsko pitanje“ sada napokon riješeno, no nacionalistička desnica i dalje nije bila zadovoljna pa je Mačeka proglasila izdajicom s obzirom da je za njih rješenje „hrvatskog pitanja“ bilo moguće jedino izvan Jugoslavije. Tijekom 1940. godine u Italiju su stizali novi emigranti nezadovoljni uspostavom Banovine Hrvatske.¹⁹⁵

S obzirom da ih je Maček odbio, Talijani su se morali ponovno obratiti ustašama (i to s gotovo istim zahtjevima kao i prema Mačeku) čime je započela polagana obnova Pavelićeve političke djelatnosti. Tako su se u siječnju 1940. godine sastali Pavelić i Ciano kako bi dogovorili političke i vojne smjernice talijanske pomoći za uspostavu nezavisne hrvatske države. O ovome sastanku saznajemo iz dva izvora – s ustaške strane iz promemorije grofa Josipa Bombellesa¹⁹⁶, koji je do tada posredovao između Pavelića i Ciana, te s talijanske strane od Filippa Anfusa koji je bio Cianov šef kabineta. Ciano je tada Paveliću iznio svoj detaljan plan. Zatražio je da najprije hrvatski nacionalisti podignu revoluciju (ustanak) za odcjepljenje, zauzmu Zagreb i proglase hrvatsku nezavisnost te formiraju privremenu vladu na čelu s Pavelićem. Nakon toga bi im sljedeći korak trebao biti da sami službeno zatraže talijansku vojnu pomoć kako bi talijanski upad bio opravdan pred svjetskom javnošću. Potom bi talijanska vojska intervenirala, tobože radi zaštite hrvatske nezavisnosti, i zauzela čitavo područje koje će činiti buduću hrvatsku državu. Pri tome bi na čelu talijanske vojske išli ustaše koji su trenutno u Italiji.¹⁹⁷

Ciano je također zamislio da bi buduća hrvatska država bila uspostavljena kao monarhija pod savojskom dinastijom u personalnoj uniji s Italijom. Pavelić je smatrao da s time treba

¹⁹⁴ M. Jareb, nav. djelo, str. 445. – 446. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 121. – 122. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 36. – 37.

¹⁹⁵ I. Goldstein, nav. djelo, str. 189. – 191. J. Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 72. M. Jareb, nav. djelo, str. 453.

¹⁹⁶ Kasnije se pokazalo da je Bombelles bio višestruki obavještajac pa je tako bio i u službi kneza Pavla kojemu je otkrio sadržaj ovog sastanka. Zbog toga je 1942. godine likvidiran od strane ustaških vlasti. (M. Jareb, nav. djelo, str. 515. – 516. B. Krizman, nav. djelo, str. 329. – 330.) Moškov je smatrao da ga je Pavelić dao ukloniti zato jer je Bombelles znao za njegove zakulisne poslove s Italijom za vrijeme emigracije. (A. Moškov, nav. djelo, str. 188. – 193.)

¹⁹⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 324. – 325. M. Jareb, nav. djelo, str. 448. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 38. – 39.

pričekati jer na takvo nešto najprije treba pripremiti narod. Ciano je tražio i zajednička ministarstva vanjskih poslova i obrane od čega je na Pavelićev zahtjev ipak odustao, ali je dogovoreno da će Italija imati odlučujući utjecaj na ova hrvatska ministarstva. Na taj je način bila očuvana tek forma potpune nezavisnosti. Istovremeno su Pavelić i Ciano razgovarali i o granicama buduće hrvatske države kojoj su tako trebale pripasti čak i Slovenija i Vojvodina, tj. Bačka (ali s njihovom autonomijom), iako je Pavelić sam izjavio da Hrvati nemaju nacionalna prava prema tim područjima. Dalmacija¹⁹⁸ je trebala ostati hrvatska, no Italija bi dobila otoke pred Zadrom radi slobodnog pristupa grada moru. Na sastanku je dogovorena i buduća novčana i carinska unija između dviju zemalja kao i to da će Hrvati zadržati svoju narodnu vojsku (domobranstvo). Kasnije su se Pavelić i Ciano sastali još jedanput u svibnju iste godine.¹⁹⁹

Tako su ustaše ponovno postali važan čimbenik u talijanskoj politici prema Jugoslaviji što je ustaškoj organizaciji omogućilo obnovu i početak novog rada na rušenju Jugoslavije. U proljeće 1940. godine veća grupa ustaša prebačena je iz južne Italije u Toskanu čime su se ponovno počeli okupljati na jednom mjestu, a Pavelić se preselio iz Siene u Firenzu gdje je ostao do uspostave NDH.²⁰⁰

Iako su hrvatski nacionalisti dugo vremena smatrali Vladka Mačeka vođom cijelog hrvatskog naroda, do značajnih nesuglasica došlo je već u proljeće 1935. godine kada je Maček na parlamentarnim izborima predvodio zajedničku listu svih oporbenih stranaka, uključivo i srbijansku oporbu. Nacionalisti su se, naime, protivili suradnji i pregovorima s bilo kojom srbijanskom strankom, a ne samo s vladajućom, dok je Maček na pregovore gledao kao na osnovno sredstvo političkog djelovanja. To je ujedno značilo da je HSS negirao nasilje u političkoj borbi, dok su prema nacionalistima sva sredstva bila dopuštena. Vrhunac razlaza između nacionalista (pa tako i ustaških elemenata) i Mačekovog HSS-a dogodio se s uspostavom Banovine Hrvatske.²⁰¹

Zbog neprestanih kritika sporazuma s Beogradom, ali i zbog obnovljene terorističke akcije ustaških skupina, HSS i vlasti Banovine Hrvatske odlučili su tijekom 1940. godine suzbiti ustaško djelovanje u zemlji. Tako je u veljači uhićeno nekoliko desetaka istaknutih

¹⁹⁸ Poslije rata su istaknuti ustaški dužnosnici Stijepo Perić i Eugen Kvaternik tvrdili da je na ovome sastanku Pavelić Cianu obećao Dalmaciju, no iz ovih se dokumenata to ne vidi. (M. Jareb, nav. djelo, str. 448. – 450.)

¹⁹⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 326. – 330. M. Jareb, nav. djelo, str. 449. – 450. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 38. – 39.

²⁰⁰ M. Jareb, nav. djelo, str. 447., 451. A. Moškov, nav. djelo, str. 182. – 183.

²⁰¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 465. – 469. M. Colić, nav. djelo, str. 60.

nacionalista, a među njima i Budak, zbog eksplozija bombi postavljenih u zagrebačkim telefonskim govornicama. Time je bilo prekinuto njegovo političko djelovanje na duže vrijeme. Naime, po izlasku iz zatvora u travnju te godine Budak se morao suočiti sa stalnim policijskim nadzorom, a potom i sa zdravstvenim problemima zbog čega nije sudjelovao u događajima oko proglašenja NDH.²⁰²

Uz to su vlasti Banovine Hrvatske početkom ožujka 1940. godine donijele odluku o zabrani daljnjeg izlaženja Budakovog „*Hrvatskog naroda*“. Sljedeći korak krajem godine bilo je uhićenje istaknutih članova „Uzdаницe“ (među njima i M. Lorkovića²⁰³) i njihova internacija u Lepoglavi pa u Krušćici kraj Travnika gdje su i dočekali uspostavu nove države. Kao odgovor na ova uhićenja, preostali su ustaše izdali letak pod naslovom „*Veleizdajnik na djelu*“ kojim su napali Mačeka da uništava Hrvatsku kako bi spasio Jugoslaviju. Spomenuta uhićenja kao i strogi policijski nadzor u potpunosti su oslabili „Uzdanicu“ zbog čega ona u travnju 1941. godine nije odigrala gotovo nikakvu ulogu u proglašenju NDH.²⁰⁴

Kao što je već spomenuto, i unutar samog HSS-a postojali su brojni nezadovoljnici Mačekomom politikom. Jedan dio njih je i dalje službeno ostao vjeran stranci, no u stvarnosti počinju ustaški djelovati. Tako se dogodilo da su proustaški orijentirani pojedinci obnašali istaknute dužnosti u HSS-u te u administrativnom aparatu Banovine Hrvatske što će se pokazati korisnim u trenutku ustaškog preuzimanja vlasti.²⁰⁵

U svibnju 1940. godine Mussolini je odlučio da za sada ipak odustaje od suradnje s Pavelićem i ustašama te da još neće napasti Jugoslaviju. Ne znajući to, neke ustaške skupine u domovini (potpisane kao „Hrvatski narodni odbor“) uputile su u lipnju apel²⁰⁶ Cianu kojim mole pomoć talijanske vojske u obnovi hrvatske države pod okriljem Italije.²⁰⁷

²⁰² M. Jareb, nav. djelo, str. 553. – 560. I. Petrinović, nav. djelo, str. 86.

²⁰³ Lorković se u domovinu vratio krajem 1939. godine te je uz Budaka bio najutjecajniji ustaški povratnik iz emigracije. (D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, str. 237. – 239.)

²⁰⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 329. – 330. M. Jareb, nav. djelo, str. 536. – 537., 562. – 565. R. Horvat, nav. djelo, str. 616. – 618. N. Kisić – Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 109. – 110.

²⁰⁵ M. Jareb, nav. djelo, str. 550. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 52. M. Colić, nav. djelo, str. 63.

²⁰⁶ Iz ovoga je očito da je među domovinskim ustašama postojala i protalijanska struja, iako je pronjemačka bila jača. (F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 57.)

²⁰⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 331. – 332. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 40.

6. PROGLAŠENJE NDH I POVRATAK U DOMOVINU

Krajem listopada iste godine Mussolini je napao Grčku što je silno zabrinulo Jugoslaviju jer je vjerovala da će upravo ona biti sljedeća meta napada. Ciano je tada pomirljivo izjavio da akcija protiv Grčke neće dovesti do okruživanja Jugoslavije, a uz to je tvrdio da Talijani nastavljaju svoju dobrosusjedsku politiku u skladu sa sporazumom iz 1937. godine. Unatoč tome, u jugoslavenskim se vojnim krugovima pojavila ideja da bi možda ipak trebalo pristupiti Osovini kako bi se osigurao teritorijalni integritet zemlje, odn. spasila južna Srbija. Osim toga, ponovno je oživjela već stara ideja o srpskom Solunu i izlazu na Egejsko more.²⁰⁸

Uoči planiranog napada na SSSR, Hitler si je želio osigurati mirnu situaciju na Balkanu pa ga stoga više nije zadovoljavala jugoslavenska neutralnost. Krajem 1940. godine pritisci na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu i napokon jasno zauzme stranu postajali su neizdrživi. Knez Pavle je bio zabrinut da će mu Osovina navijestiti rat ako ne prihvati njene zahtjeve pa je, unatoč svojim simpatijama za Veliku Britaniju te negativnom osobnom stavu prema Italiji, 25. ožujka 1941. godine potpisan jugoslavenski ulazak u Trojni pakt. Pri tome su Jugoslaviji odobreni određeni zahtjevi: Njemačka i Italija su joj garantirale teritorijalni integritet i suverenitet, obećano joj je da preko njenog teritorija neće prolaziti osovinska vojska, zatim da neće imati obavezu davanja vojne pomoći Osovini, a u budućnosti da može računati i na dobivanje Soluna.²⁰⁹

U zemlji se odmah ispoljilo antifašističko raspoloženje pa je u noći 26./27. ožujka skupina probritanski orijentiranih jugoslavenskih časnika na čelu s Dušanom Simovićem izvela državni udar²¹⁰. Uklonili su namjesništvo i doveli na vlast kralja Petra II. kojeg su proglasili punoljetnim. Iako nova vlada na čelu sa Simovićem nije formalno istupila iz Trojnog pakta, Hitler ju je ipak smatrao nepouzdanom vezano uz njegove planirane akcije protiv Grčke i SSSR-a. Uz to mu se ovakav jugoslavenski preokret činio izdajničkim pa je zato odmah naredio napad na Jugoslaviju („Direktiva 25“).²¹¹

²⁰⁸ B. Krizman, nav. djelo, str. 338. – 340.

²⁰⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 342. – 351. H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 54. M. Colić, nav. djelo, str. 80. – 82.

²¹⁰ Simovićev puč je zapravo posljedica sukoba beogradskih političkih klika za vlast u zemlji, a potpisivanje Trojnog pakta samo je prividno poslužilo kao objašnjenje za uklanjanje kneza Pavla. Srpski nacionalisti zamjerali su mu, između ostaloga, sporazum s Mačekom. (J. Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 71. – 72. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 43.)

²¹¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 351. – 352.

Kako bi je što lakše i brže porazio, Hitler je odlučio pridobiti nesrpske narode na svoju stranu pa je tako Hrvatima obećao politički ustupak, tj. autonomiju, a njemačku je vojsku predstavio kao osloboditelja od srpske diktature. U planu generala Jodla stajalo je ovo: „U cilju unutrašnjopolitičkog razbijanja jugoslavenskoga državnog teritorija naročito je poželjno da se u svakom pogledu izlazi u susret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s prijateljima Osovine. Zbog toga će biti svrsishodno odustati od svakog napada iz zraka na hrvatski teritorij, ukoliko se ne radi o borbi protiv neprijateljskih trupa koje se tamo bore.“ U pomoć je također pozvao Italiju, Mađarsku i Bugarsku koje su objeručke prihvatile poziv s obzirom na svoje teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji. Mussolini mu je tada skrenuo pažnju na Pavelića i njegovu pomoć u komadanju neprijatelja. Ubrzo su u Hrvatsku poslani njemački emisari Edmund Veessenmayer i Walter Malletke kako bi s Mačekom dogovorili stvaranje kolaboracionističke vlade u trenutku jugoslavenskog raspada i proglašenja hrvatske države. Nijemcima je, naime, Maček bio prvi izbor s obzirom da je bio predstavnik vladajuće stranke u Hrvatskoj pa su mu već u trenutku Simovićevog puča savjetovali da ne surađuje s novom jugoslavenskom vladom jer računaju na njega. Za svaki slučaj uspostavljeni su bili i njemački kontakti s ustašama.²¹²

Uoči pristupa Jugoslavije Trojnome paktu situacija s ustašama u Italiji bila je već duže vrijeme nepromijenjena (od 1937. godine). Talijanske su vlasti zatražile od njih potpuno mirovanje, a posebice sada kada je Jugoslavija konačno trebala zauzeti stranu Osovine u ratu. Zato se i ustaška organizacija u domovini razvijala potpuno samostalno i bez organizacijskih uputa iz Italije, odn. samo pod nominalnim vodstvom Pavelića. Ustaše u domovini stalno su upozoravali Pavelića da će kod raspada Jugoslavije glavnu ulogu, i vojnički i politički, odigrati Nijemci, a ne Talijani, što je on negirao i tvrdio da Hrvatska pripada talijanskoj sferi i da Njemačka ne može imati političko prvenstvo na teritoriju Jugoslavije. Činjenica je ipak bila da se Nijemci, unatoč ranijim dogovorima o podjeli interesnih sfera, nisu htjeli odreći Hrvatske u korist Italije jer je to bilo važno područje koje spaja Podunavlje sa Sredozemljem.²¹³

Kada se u Jugoslaviji dogodio državni udar, ustaše u Italiji su napokon mogli odahnuti jer su znali da će se, nakon toliko vremena provedenoga u stranoj zemlji i u potpunoj neizvjesnosti, napokon moći vratiti kući. No od ovoga je trenutka do posebnog izražaja došao i inače stalno prisutni ustaški problem - nedostatak informacija o stanju u domovini. Talijani

²¹² B. Krizman, nav. djelo, str. 352. – 359. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 63. – 64.

²¹³ E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 15. – 18., 24. – 25., 35.

su isti tren ponovno promijenili politiku te uključili ustaše u svoje planove. Već 29. ožujka Pavelić je prvi puta tijekom svog dvanaestogodišnjeg boravka u emigraciji bio pozvan na sastanak kod Mussolinija. O njemu saznajemo ponovno od Anfusa koji je tada vršio dužnost talijanskog ministra vanjskih poslova. On izvještava da je Pavelić na sastanku potvrdio ranije preuzete obveze prema Italiji, no nije skrivao zabrinutost da će biti teško nagovoriti sunarodnjake na prepuštanje Dalmacije. Bojao se da će ga zbog toga njegove pristaše proglasiti izdajicom. Govorilo se i o tome kako će nakon proglašenja hrvatske nezavisnosti dvije države ući u federaciju ili personalnu uniju čime će Dalmacija postati talijanska, ali ipak ne toliko očito. I Eugen Kvaternik je izvijestio o ovom sastanku. Prema njemu, Mussolini je tada izjavio Paveliću da u vezi „hrvatskog pitanja“ postoji potpuna suglasnost između Berlina i Rima. Nadalje, E. Kvaternik otkriva da je tada dogovoreno da će svi internirani ustaše biti premješteni u jedan logor u Pistoiji (Toskana) gdje će dobiti oružje i odore i odakle će se vratiti u domovinu. Uz to su ustaše tada dobili na korištenje i radio vezu s domovinom preko koje su trebali vršiti propagandu. Zanimljivo je da je Pavelić prenio E. Kvaterniku da se o Dalmaciji nije pričalo, dok je Anfuso tvrdio suprotno.²¹⁴

U skladu s novom promjenom talijanske politike, Pavelić je 1. travnja 1941. godine izdao odredbu kojom je opet mogao pozvati sve pripadnike ustaškog pokreta u Italiji na djelatnu službu. Zatražio je od njih da se svi okupe u logoru u Pistoiji i sprema za završnu borbu. Nekoliko dana kasnije na radiju je održao govor u kojem je izjavio da je „naše oslobođenje gotova stvar“ te je veličao ustaške borce kao i njemačku i talijansku vojsku i njihove vođe koji su im u tome pomogli.²¹⁵

U Zagrebu su 5. travnja ustaški predstavnici Slavko Kvaternik, Mladen Lorković i Edo Bulat te članovi desnog krila HSS-a Janko Tortić i Marko Lamešić u dogovoru s Veessenmayerom potpisali memorandum. Njime je zaključeno da hrvatski narod želi mir i suradnju s njemačkim narodom za razliku od srpskog naroda koji je državnim udarom dokazao suprotno. Osim toga, memorandum je sadržavao i želju hrvatskog naroda za novim i pravednijim europskim poretком kojega srpski narod odbija. Zbog toga je donijeta odredba, stoji u memorandumu, prema kojoj je Jugoslavija prestala postojati te se stvara slobodna i nezavisna hrvatska država koja će obuhvaćati ove krajeve: Hrvatsku s Međimurjem, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu te hrvatski dio Vojvodine. Pri tome je zatraženo

²¹⁴ E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 19. – 23. B. Krizman, nav. djelo, str. 367. – 370. M. Jareb, nav. djelo, str. 587. – 588.

²¹⁵ B. Krizman, nav. djelo, str. 370. – 375.

od njemačke vlade da prizna novu državu te joj pruži pomoć i zaštitu. Istog je dana memorandum predan njemačkoj strani koja je njime pokušala opravdati svoj napad na Jugoslaviju koji je započeo sutradan 6. travnja. Memorandum je nastao kao rezultat sastanka koji se održao u Zagrebu 31. ožujka, a na kojem se, tobože, okupio „veliki dio narodnih zastupnika i predstavnika vlade Banovine Hrvatske, predstavnika hrvatskih kulturnih i privrednih institucija, zastupnika svih slojeva naroda iz svih historijskih hrvatskih krajeva bez razlike ili stranačke pripadnosti“. Ovom su formulacijom Nijemci htjeli pokazati kako cjelokupni hrvatski narod podržava uspostavu nezavisne države pod njemačkom zaštitom, no to nije bilo točno jer je Njemačka imala podršku samo malobrojne ustaške skupine (s obzirom da ih je Maček do tada već bio odbio).²¹⁶

Već istoga dana kada je započeo osovinski napad na Jugoslaviju (Travanjski rat), dakle 6. travnja, Hitler je izdao upute za buduću organizaciju jugoslavenskog prostora. Iz njih je vidljivo da u prvom trenutku za Hrvatsku nije predvidio položaj samostalne države, nego njeno stavljanje pod mađarsku upravu (što su Mađari ipak odbili) s time da je Dalmacija trebala pripasti Italiji.²¹⁷ Šest dana kasnije izdao je nove direktive za diobu Jugoslavije prema kojima je Hrvatska trebala postati samostalna država unutar etničkih granica. Ujedno je najavio da se Njemačka neće miješati u njene unutarnje političke odnose.²¹⁸

Rat je potrajao svega desetak dana²¹⁹. Jugoslavenskom je porazu pogodovala činjenica o postojanju ustaške pete kolone među vojnicima čiji se rad manifestirao kroz defetizam i dezerterstvo. Ispostavilo se da se mnogi nisu htjeli boriti za državu koju nisu smatrali svojom, a prebjega je bilo čak i kod visokog vojnog kadra. U svom radijskom govoru Pavelić je pozvao hrvatske vojnike neka se ne bore za srpsku državu, već da se svrstaju pod ustašku zastavu i bore za slobodu hrvatskog naroda. Kasnije su srpski vojni i politički krugovi optuživali druge narode, a posebno Hrvate, da se nisu htjeli boriti za Jugoslaviju i da su zato odgovorni za njen poraz, no i bez toga bi ubrzo došlo do jugoslavenske kapitulacije.²²⁰

²¹⁶ B. Krizman, nav. djelo, str. 362. – 363. M. Jareb, nav. djelo, str. 571. – 572. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 67. – 68.

²¹⁷ B. Krizman, nav. djelo, str. 377. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 63.

²¹⁸ B. Krizman, nav. djelo, str. 397. – 398. N. Kisić – Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, str. 45.

²¹⁹ Dana 17. travnja jugoslavenska je vojska kapitulirala, a s obzirom da je kralj Petar II. s članovima vlade već ranije napustio zemlju, kapitulaciju je morala potpisati vojska. (B. Krizman, nav. djelo, str. 418. R. Horvat, nav. djelo, str. 626. – 627.)

²²⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 378. – 379., 388. I. Goldstein, nav. djelo, str. 209. R. Horvat, nav. djelo, str. 622.

U Zagrebu je 8. travnja njemački generalni konzul sazvao sastanak na kojemu je trebalo napokon odlučiti o poglavaru hrvatske države. Na njemu je bio prisutan i Veesenmayer kao izaslanik njemačkog ministra vanjskih poslova Ribbentropa. On se protivio izboru Pavelića zbog njegovih obaveza prema Italiji (smatrali su ga talijanskim pijunom) te zbog straha da ustaška vlast neće biti sposobna izgraditi stabilnu državu koja bi bila u službi održavanja reda i mira na europskom jugoistoku. No s obzirom da se Maček nije želio kompromitirati suradnjom s njima i s Talijanima, Nijemci su se na kraju ipak morali odlučiti za ustaše.²²¹

Prema izjavi Eugena Kvaternika, Slavko Kvaternik je 10. travnja prije podne posljednji put ponudio Mačeku da baš on proglasi hrvatsku nezavisnost s obzirom da je bio legalno izabrani vođa hrvatskoga naroda, no Maček je to ponovno odbio²²². Tada je Maček potpisao svoju demisiju i predaju državne vlasti S. Kvaterniku čime je osigurao miran prijelaz vlasti i kraj rata u Hrvatskoj. Kasnije toga dana, prije nego su Nijemci ušli u Zagreb, S. Kvaternik je preko radija, u ime hrvatskog naroda i poglavnika Pavelića, proglasio „samostalnu državu Hrvatsku na cjelokupnom hrvatskom povijesnom narodnom području“²²³. Na to je spiker pročitao još i Mačekovu izjavu kojom on poziva sve Hrvate da se pokore novoj vlasti, a članove HSS-a, koji su bili na upravnim funkcijama, da s njom surađuju.²²⁴

Pavelić je 10. travnja posjetio logor u Pistoiji u kojemu su se napokon okupili svi ustaše konfinirani po raznim dijelovima Italije. Bio je ovo prvi susret Pavelića i ustaša nakon marsejskoga atentata 1934. godine pri čemu im je održao govor i pohvalio njihovu ustrajnost te ih pozvao da učine i zadnji korak u dugogodišnjoj i iscrpljujućoj borbi („Niste uzalud čekali, niste uzalud bili strpljivi, niste se uzalud borili!“). Tek kasnije toga dana napokon je i do njih stigla vijest da je u Zagrebu S. Kvaternik proglasio u ime poglavnika Nezavisnu Državu Hrvatsku. E. Kvaternik je naknadno svjedočio da je tada uočio na Paveliću duboku razočaranost jer je netko drugi umjesto njega proklamirao NDH. Uz to su tada saznali da su

²²¹ M. Jareb, nav. djelo, str. 571. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 35. – 36.

²²² Maček je pretpostavljao da će sile Osovine izgubiti rat i zato nije htio surađivati s Nijemcima. Vjerovao je da će pobjeda zapadnih sila omogućiti HSS-u povratak na vodeći položaj u Hrvatskoj nakon rata. (M. Jareb, nav. djelo, str. 583. – 584.) Navodno je tada Veesenmayer pokušao nagovoriti S. Kvaternika neka u svoje osobno ime proglasi nezavisnost, no on je to odbio zbog vjernosti Paveliću. (E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 36.)

²²³ Zanimljivo je da je u noći 7./8. travnja u Velikom Grđevcu kraj Bjelovara došlo do pobune hrvatskih pričuvnika okupljenih u 108. i 40. pješačkoj pukovniji jugoslavenske vojske. Oni su sljedećeg dana ušli u Bjelovar i razoružali srpske časnike nakon čega je bjelovarski gradonačelnik Julije Makanec, inače ustaški orijentiran, s balkona gradske vijećnice proglasio uspostavu nezavisne Hrvatske. Događaj je poznat kao „bjelovarski ustanak“. (M. Jareb, nav. djelo, str. 572. – 573. R. Horvat, nav. djelo, str. 622. – 623.) Kasnije je ustaška propaganda uzimala ovaj događaj kao dokaz da su Hrvati, tobože, iskoristili rat protiv Jugoslavije za dizanje ustanka. (F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 77.)

²²⁴ B. Krizman, nav. djelo, str. 380., 385. – 386. M. Jareb, nav. djelo, str. 575., 583. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 36.

Nijemci istoga dana ušli u Zagreb što je, ponovno prema E. Kvaterniku, Pavelića osupnulo mnogo više nego prva vijest o proglašenju nezavisnosti. Naime, bilo je posve nevjerojatno da su se tako važni događaji u Hrvatskoj odvijali bez znanja Pavelića i njegovih ustaša koji su u Italiji bili u potpunosti izolirani od svega.²²⁵

Iako je, dakle, NDH stvorena u Pavelićevom odsustvu, ustaška je promidžba situaciju prikazivala u svoju korist. Tako je službeni ustaški „povjesničar“ Mijo Bzik kasnije tvrdio da je Pavelić bio detaljno obaviješten o prilikama na bojištu, da je redovito ustaškim jedinicama u sklopu jugoslavenske vojske davao upute te da je baš on dao nalog da se u Zagrebu proglasi Nezavisna Država Hrvatska.²²⁶

Nakon ovih vijesti Pavelić je odmah zatražio sastanak s talijanskim vlastima. Ispostavilo se da čak ni Talijani nisu bili upućeni u tijek događanja u Hrvatskoj. Već sljedećega dana nakon proglašenja, Pavelić se po drugi puta sastao s Mussolinijem. Duce mu je tada obećao priznati njegovu vladu, ali je isto tako napomenuo da bi trebalo što prije započeti s pregovorima o statusu Dalmacije. Također je odobrio povratak ustaša u domovinu pa su se svi uputili već istoga dana prema Trstu i dalje prema Hrvatskoj. Anfuso, koji je prisustvovao sastanku, primijetio je da je Pavelića brinulo da bi Nijemci mogli umjesto njega postaviti nekoga drugoga za hrvatskog poglavara.²²⁷

Prema S. Kvaterniku, u smjeru Hrvatske tada je krenulo čak 600 ustaša što je ipak preuveličan broj. U stvarnosti ih je bilo puno manje, tj. oko 230. U nedjelju 13. travnja, na sam Uskrs, u ranim jutarnjim satima Pavelić je nakon dugih 12 godina ponovno stupio u Sušaku na hrvatsko tlo. Putem do Zagreba zaustavljao se u nekoliko mjesta (Fužine, Delnice, Vrbovsko, Ogulin, Duga Resa) gdje su mu bili organizirani manji dočeci, a on je pri tome držao govore.²²⁸

Tada je dobio njemački zahtjev da se uputi u Karlovac gdje se još istoga dana (13. travnja) trebao susresti s Veesenmayerom. U Karlovcu je usput održao govor u kojem je izjavio da je hrvatska nezavisnost potpuna za što ima čak i garancije. Ovdje se također našao i sa S. Kvaternikom kojemu je tada dao časnu riječ da nema nikakvih osobnih ili političkih obveza prema Italiji (lagao je!). Ponovno je izjavio da ima garancije od Mussolinija da Talijani neće

²²⁵ B. Krizman, nav. djelo, str. 392. – 395.

²²⁶ Isto, str. 392.

²²⁷ Isto, str. 399. – 400. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 40. – 42.

²²⁸ B. Krizman, nav. djelo, str. 403. – 404. M. Jareb, nav. djelo, str. 442. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 44. – 46.

tražiti hrvatske teritorije, već će samo privremeno zaposjesti neke otoke iz strateških razloga. Stvarnost je, zapravo, bila potpuno drukčija, no Pavelić je ove činjenice morao prešutjeti jer inače ne bi mogao preuzeti vlast. Uslijedio je i sastanak s Veesenmayerom kojemu je Pavelić obećao da će ustaška vlada najlojalnije surađivati s Njemačkom. On je pak Paveliću prenio Ribbentropovu želju da što prije dođe u Zagreb i preuzme vlast te da Njemačka već sada priznaje NDH.²²⁹

Pavelićeva karlovačka epizoda tada se iznenada odužila s obzirom da je morao obaviti još jedan sastanak. Mussolini je, naime, poslao ministra Anfusa da ispita situaciju jer mu se činilo da su se Nijemci previše umiješali u hrvatski slučaj. Duce je tada ovako razmišljao: „Pavelić je jedina figura naše balkanske igre i ne smije nam izbjeći.“ Anfuso je zapravo trebao postići da Pavelić, prije nego Italija prizna njegovu vlast, uredi hrvatske granice uzimajući u obzir talijanske interese u Dalmaciji. Pavelić mu je odgovorio da do sada nije imao vremena konkretizirati obveze koje je preuzeo prema Italiji, ali da će ih definitivno ispoštovati. Anfuso ga je potom zatražio pismeno obećanje koje će brzojavom poslati Mussoliniju i tako ga umiriti.²³⁰

U međuvremenu je u Karlovac ponovno došao Veesenmayer koji se nije složio s tekstem brzojava za Mussolinija, jer su njime bili potpuno zanemareni njemački interesi u Hrvatskoj, pa su zato Pavelić i Anfuso trebali sastaviti novu verziju. Nju su Nijemci ovaj put odobrili jer je uključila i njihove stavove, no ipak je i dalje najviše išla u prilog Italiji. Anfuso otkriva da je u tekstu stajalo da Italija dobiva Dalmaciju, gradove Šibenik i Split, dalmatinske otoke i Boku kotorsku. Dogovoreno je i da NDH ne smije imati ratnu mornaricu te je sklopljena vojna suradnja između dviju zemalja. Osim toga, talijanska je vojska dobila pravo prolaska preko hrvatskog teritorija. Nakon ovoga je Pavelić ponovno uvjeravao S. Kvaternika da se Hrvatska neće morati odreći ni najmanjeg dijela svog teritorija.²³¹

Desetak godina nakon ovih događaja E. Kvaternik je tvrdio da je tih dana položaj Hrvata zapravo bio vrlo povoljan. Naime, u situaciji kada je NDH već bila stvorena, a s obzirom da su se Njemačka i Italija sukobljavale oko prvenstva u njoj, Pavelić nije morao pristati ni na kakve uvjete s bilo koje strane, nego je čak štoviše mogao postavljati vlastite zahtjeve iskorištavajući „njemačko – talijanski hladni rat oko Hrvatske“. No, zbog svoje velike

²²⁹ B. Krizman, nav. djelo, str. 404. – 406. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 44. – 47. N. Kisić – Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 158.

²³⁰ B. Krizman, nav. djelo, str. 407. – 409. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 48. – 50.

²³¹ B. Krizman, nav. djelo, str. 410. – 411. E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 50. – 52.

odanosti Italiji, ipak joj je preko Anfusa još jedanput zajamčio Dalmaciju što će se i realizirati mjesec dana kasnije kroz Rimske ugovore.²³²

Pavelić je u Zagreb stigao 15. travnja u ranim jutarnjim satima. Do tog trenutka ustaška je vlast već bila uspostavljena u najvećem dijelu Hrvatske. Sutradan je prva Hrvatska državna vlada²³³ položila zakletvu u Banskim dvorima, a Pavelić je, osim premijerske dužnosti, preuzeo i položaj ministra vanjskih poslova. Zanimljivo je da se tek u odredbi o osnivanju vlade po prvi puta za naziv države koristilo ime „Nezavisna Država Hrvatska“. Do tada se, naime, u svim aktima koje su izdali S. Kvaternik i njegovi suradnici koristio naziv „Država Hrvatska“. Prilikom inauguracije vlade Pavelić je istaknuo kako hrvatski narod sada napokon ima svoju samostalnu državu još od daleke 1102. godine. Istog je dana izmijenio i ponovno objavio najvažnije ustaške dokumente koji su postali temelj političkog sustava NDH.²³⁴

²³² E. D. Kvaternik, nav. djelo, str. 53., 126. – 127.

²³³ Od 12. do 16. travnja ulogu privremene vlade NDH imalo je Hrvatsko državno vodstvo na čelu s Milom Budakom. Formirao ga je S. Kvaternik kao Pavelićev zamjenik. (D. Stuparić, *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, str. 472.)

²³⁴ R. Horvat, nav. djelo, str. 627. – 630. M. Jareb, nav. djelo, str. 594. F. Jelić – Butić, nav. djelo, str. 78. – 82.

7. ZAKLJUČAK

Kada je kralj Aleksandar početkom 1929. godine proglasio diktaturu, oporbenim je političarima bio onemogućen daljnji rad u zemlji pa zbog toga Ante Pavelić odlazi u emigraciju. Pomoć i zaštitu pronalazi najprije u Beču, a potom u Italiji gdje početkom 1930-ih osniva ustašku organizaciju (UHRO) pod okriljem fašističkog režima. Za glavni cilj svoga rada određuje rušenje Jugoslavije i uspostavu nezavisne hrvatske države.

Stvaranje ustaške organizacije povezano je s postojanjem neriješenog nacionalnog pitanja unutar Kraljevine Jugoslavije. To je pitanje za Hrvate bilo prisutno već od samog nastanka države krajem 1918. godine. Vladajući su krugovi represijom nastojali ukloniti zasebne nacionalne identitete i stvoriti jedinstvenu državu pod jugoslavenskim imenom, no u stvarnosti je pod krinkom jugoslavenstva egzistirala Velika Srbija.

Ustaška koncepcija rješavanja „hrvatskog pitanja“ imala je svoje temelje u politici nekadašnje Čiste stranke prava u čijem su se krilu počeli politički formirati budući vođe ustaške organizacije. Iz ove stranke ustaše preuzimaju radikalni nacionalizam, nasilje, netoleranciju, šovinizam te protusrpsku i protujugoslavensku politiku pa prema tome ustaštvo predstavlja utočište najradikalnijeg dijela hrvatske oporbe.

Pavelićevi pristaše nisu djelovali samo u sklopu ustaške organizacije, nego su bili organizirani i pod domobranskim imenom, tj. u sklopu organizacije „Hrvatski domobran“ koja je imala svoje podružnice u Europi te na oba američka kontinenta.

Ustaški pokret nikada nije postao masovan i široko rasprostranjen i zato je mogao opstati jedino zahvaljujući podršci revizionističkih zemalja. Stavljanje u službu Italije i Mađarske bilo je cijena kojom je trebalo platiti daljnju egzistenciju i samo se uz njihovu pomoć moglo pristupiti ostvarenju uspostave hrvatske države.

No pokroviteljstvo ovih zemalja nije bilo besplatno. Naime, Mussoliniju je ustaška organizacija trebala poslužiti za realizaciju njegove revizionističke politike prema Jugoslaviji, odn. za širenje utjecaja na Balkanu pa je stoga koristio unutarnje jugoslavenske sukobe kako bi izazvao slom svog jadranskog susjeda. Kada su sredinom 1930-ih Talijani promijenili vanjsku politiku i uspostavili bolje odnose s Jugoslavijom, ustaše im više nisu trebali. Krajem 1930-ih situacija se iznova mijenja i talijanska politika ponovno uključuje Pavelića u svoje planove. Prema tome, ustaška je organizacija bila u naizmjeničnoj milosti i nemilosti Italije, a

njezin je položaj ovisio o razvoju međunarodnih odnosa, ponajprije o razvoju jugoslavensko – talijanskih odnosa.

Ustaška se organizacija smatrala revolucionarnom pa je kao takva bila ustrojena na vojničkim načelima. Pri tome se koristila terorizmom kako bi postigla svoje političke ciljeve. Vrhunac ustaške terorističke akcije dogodio se 1934. godine kada je u Marseillesu ubijen kralj Aleksandar. Ustaške metode rada uključivale su upotrebu svih sredstava s naglaskom na pokretanju oružane borbe i ustanka. Iz tih razloga na teritoriju savezničke Italije i Mađarske organizirana je vojnička obuka emigranata. Na političku ideologiju i način rada ustaško – domobranskog pokreta uvelike su utjecali fašizam i nacizam kao i makedonska emigracija okupljena oko VMRO-a.

Poslije atentata u Marseillesu nastupilo je teško razdoblje za ustašku organizaciju s obzirom da je prestalo financiranje od strane Italije, a pokret je prisilno ušao u dugogodišnju fazu mirovanja. Još gore stanje nastupilo je nakon sporazuma Ciano – Stojadinović iz 1937. godine kojim je ustaška organizacija u Italiji trebala biti likvidirana. Gravitacijsko središte pokreta tada je premješteno u domovinu u koju se vraća značajan dio ustaških emigranata predvođenih Milom Budakom. Zajedno sa Slavkom Kvaternikom on organizira domovinski ustaški pokret kamufliran iza legalne „Uzdanice“ i lista „*Hrvatski narod*“.

Ustaški je pokret na vlast došao ponajprije zbog vanjskopolitičkih okolnosti na koje nije mogao imati nikakvog utjecaja, a ne zbog vlastite moći i sposobnosti da samostalno uspostavi državu. Naime, takav je rasplet događaja proistekao iz njemačkog plana razbijanja Jugoslavije i to tek nakon što se u Beogradu dogodio Simovićev puč. Ustaše u tim trenucima nisu imali širu podršku u narodu i samo im je Mačekovo odbijanje suradnje s Osovinom omogućilo da zasjednu na tron. Na kraju je rat, a ne revolucija (ustanak) stvorio ustašku državu.

Proglašenje NDH 10. travnja 1941. uslijedilo je kao rezultat dogovora ustaške skupine u Zagrebu i njemačkih predstavnika. Italija u tome nije imala nikakvog udjela pa su tako i pripadnici ustaške organizacije u Italiji predvođeni Pavelićem tih dana ostali uglavnom po strani od središnjih zbivanja. Tek pet dana nakon što je Slavko Kvaternik proglasio uspostavu nove države Pavelić je stigao u Zagreb i preuzeo vlast.

8. POPIS LITERATURE

1. Colić, Mladen, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Delta – Pres, Beograd, 1973.
2. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Europapress holding i Novi Liber, Zagreb, 2008.
3. Horvat, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
4. Jareb, Jere, *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, izdavač Mirko Šamija, Cleveland (SAD), 1982.
5. Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike: povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu hrvatsku povijest, Zagreb, 1995.
6. Jareb, Mario, *Ustaško - domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
7. Jelić – Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, Liber, Zagreb, 1977.
8. Jonjić, Tomislav, *Proces Hranilović – Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta u: Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 8. i 9. siječnja 2009. u Zagrebu*, Naklada Trpimir i Zajednica udruga hrvatskih vojnih invalida Domovinskog rata, Zagreb, 2009.
9. Kisić – Kolanović, Nada, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Golden marketing, Zagreb, 1997.
10. Kisić – Kolanović, Nada, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak d. o. o. i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.
11. Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978.

12. Krušelj, Željko, *U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Hrvatski zemljopis – Naklada dr. Feletar, Koprivnica, 2001.
13. Kvaternik, Eugen D., *Sjećanja i zapažanja: 1925. – 1945.: prilozi za hrvatsku povijest*, Naklada Starčević, Zagreb, 1995.
14. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002.
15. Matković, Hrvoje, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
16. Moškov, Ante, *Pavelićevo doba*, Laus, Split, 1999.
17. Pavelić, Višnja, *Ante Pavelić: 100 godina*, Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995.
18. Petrinović, Ivo, *Mile Budak – portret jednog političara*, Književni krug, Split, 2002.
19. Požar, Petar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.
20. Sadkovich, James J., *Italija i ustaše: 1927. – 1937.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.
21. Stuparić, Darko (priredio), *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945.*, Minerva, Zagreb, 1997.
22. Šadek, Vladimir, *Logor Janka – Puszta i razvoj ustaške organizacije u Podravini do 1934.* u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Volumen 11, broj 21, str. 47 – 56, Meridijani, Samobor, 2012.
23. Vojinović, Aleksandar, *Ante Pavelić*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988.
24. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi liber, Zagreb, 2003.